

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1215/178/છ તા.24-11-2016 - થી મંજૂર

સમાજશાસ્ત્ર

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો, વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 26.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિધાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર- 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈપણ ભાગ કોઈપણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

ડૉ. ચંદ્રિકાબેન રાવલ

લેખન-સંપાદન

ડૉ. સારિકાબહેન દવે (કન્વીનર)

ડૉ. આનંદ કે. આચાર્ય

ડૉ. પંકજભાઈ પટેલ

ડૉ. શૈલજાબહેન ધ્રુવ

ડૉ. ભુપેન્દ્રભાઈ જે. બ્રહ્મભટ્ટ

ડૉ. કૌશિક આર. શુક્લ

શ્રી અજીતકુમાર બી. પટેલ

સમીક્ષા

શ્રી યોગેશકુમાર જી. દેસાઈ

શ્રી વાડસીભાઈ બી. ચૌધરી

શ્રી રતિલાલ ડી. માડ

શ્રી હિતેષકુમાર એન. ભોઈ

શ્રી નિમેષકુમાર એમ. પટેલ

શ્રી ગિરીશભાઈ બી. પટેલ

શ્રી હેમંતભાઈ બી. થાનકી

ડૉ. કૃણાલ એમ. પંચાલ

ભાષાશુદ્ધિ

ડૉ. અરવિંદ વી. વાઘેલા

સંયોજન

શ્રી ચિરાગ એચ. પટેલ

(વિષય-સંયોજક : ભૌતિકવિજ્ઞાન)

નિર્માણ-આયોજન

ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એચ. લીમ્બાચીયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, સમાજશાસ્ત્ર વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ. એન. ચાવડા

ડૉ. નીતિન પેથાણી

નિયામક

કાર્યવાહક પ્રમુખ

તા. 13-01-2017

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી,

એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

1. ભારતનું વસ્તી-વૈવિધ્ય અને રાષ્ટ્રીય એકતા	1
2. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમુદાય	10
3. અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગો	23
4. સ્ત્રી-સશક્તિકરણ	36
5. પરિવર્તનની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ	47
6. સમૂહ-સંચારનાં માધ્યમો અને સમાજ	57
7. સામાજિક આંદોલન	66
8. ભારતમાં પંચાયતી રાજ	73
9. સામાજિક ધોરણભંગ, બાળઅપરાધ અને યુવા અજંપો	84
10. સામાજિક સમસ્યાઓ	94
♦ ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ જાતિપ્રમાણ પરિશિષ્ટ-1 થી 3	108

પુસ્તક વિશે. . . .

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા સમાજશાસ્ત્ર વિષયના ધોરણ-૧૧ પછી ધોરણ-૧૨ના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તકના લેખનકાર્યની અમને જે તક મળી છે, એ બદલ અમે પાઠ્યપુસ્તક મંડળના પ્રમુખ અને નિયામકશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. આ પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી બનાવવા માટે સંદર્ભ પુસ્તકોના લેખકો, માહિતી આપનારાઓ, સમીક્ષકો અને સંયોજકશ્રીઓના સહયોગ બદલ તેમનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

ભારતીય સમાજ અને એનાં વિવિધ પાસા તથા સમસ્યાઓ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ જાણે તેમજ તેને સમાજ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજે એ અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વિશ્વમાં ભારતીય સમાજ વસ્તીની દૃષ્ટિએ ચીન પછી દ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને એમાં રહેલી વૈવિધ્યતાની સાથે એકતાના નવો રાહ ચીંધે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિવિધ સમુદાયો જેવા ગ્રામીણ, નગર અને આદિવાસી વગેરે વિશે વિદ્યાર્થીઓ જાણકારી મેળવે એ આવશ્યક છે. ભારતમાં જોવા મળતું ધાર્મિક વૈવિધ્ય સર્વધર્મ સમભાવ તરફ દોરી જાય છે.

જ્ઞાતિ આધારિત સ્તરરચના ભારતીય સમાજની ખાસીયત છે. વિદ્યાર્થીઓ ભારત અને ગુજરાતમાં જોવા મળતી વિવિધ જ્ઞાતિસમૂહો જેવા કે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગોની જાણકારી મેળવી સરકારશ્રી તરફથી મળતાં વિવિધ લાભ, કલ્યાણકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો જાણશે તો તેમના જીવનમાં જરૂર ઉપયોગી બનશે. ભારતમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. આ વિશેની વૈજ્ઞાનિક સમજ સમાજના સમતુલિત વિકાસમાં જરૂર ઉપયોગી બનશે. આ માટે પરિવર્તન અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા રહ્યાં. વર્તમાન સમયમાં સમૂહ-સંચારના માધ્યમો આ માટે વધુ અસરકરક બન્યાં છે. સમાજમાં પોતાના હક્કો વિશેની સભાનતા વધી છે અને જો માનવ હક્ક ન મળે તો જુદા જુદા પ્રકારના આંદોલનો પણ થાય છે. સમાજમાં સુધારણા અને ક્રાંતિ માટે આંદોલનોનું આગવું પ્રદાન છે. ભારત ગ્રામીણ સમુદાયોનો બનેલો દેશ છે. ગ્રામીણ સમુદાયના સામાજિક વિકાસ અને નેતૃત્વ માટે પંચાયતીરાજની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે. પંચાયતીરાજનું ત્રિ-સ્તરીય માળખું એની સામાજિક અસરો વગેરેની જાણકારીથી ભવિષ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ વિકાસ માટે કટિબદ્ધ બનશે. ભારતમાં યુવાનો ધોરણભંગ વર્તન ન કરે એમનામાં વિવિધ સમસ્યાઓ વિશેની વૈજ્ઞાનિક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય તે હેતુથી બાળાઅપરાધ, યુવા અજંપો, અસમાન જાતિ પ્રમાણ, એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ, નશીલા દ્રવ્યોનું વ્યસન વગેરે જેવી સમસ્યાઓને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરી છે.

સમાજશાસ્ત્ર વિષયને રસપ્રદ બનાવવા માટે જરૂરી ઉદાહરણો, ચિત્રો સહિત એકમને અંતે સ્વાધ્યાય તથા પ્રવૃત્તિઓ આપ્યા છે. અમને સૌને વિશ્વાસ છે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બની રહેશે એટલું જ નહીં આગળના અભ્યાસ અને કારકિર્દી માટે પણ આધારરૂપ બની રહેશે.

- લેખકો

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ-11ના પાઠ્યપુસ્તકમાં તમે સમાજશાસ્ત્ર વિષયનો પ્રારંભિક પરિચય મેળવ્યો. આપ સૌને હવે એ સમજ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હશે કે ભારતીય સમાજને સમજવા માટે ભારતની વસ્તીનું બંધારણ જાણવું કેટલું જરૂરી છે. વળી, ભારતીય સમાજને સમજવા માટે વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓને જાણવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. આ બધી સંસ્થાઓ જુદી-જુદી હોવા છતાં પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે, જે ભારતીય સમાજનું આગવું લક્ષણ છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમારા વર્ગખંડમાં જો તમે અવલોકન કરશો તો તમને દરેક વિદ્યાર્થી જુદા જુદા ધર્મ અને જ્ઞાતિના હોવાનું માલૂમ પડશે. આવું ધાર્મિક અને જ્ઞાતિનું વૈવિધ્ય હોવા છતાં ભારત એક અખંડિત રાષ્ટ્ર છે.

ભારતીય સમાજમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષિણ એ દરેક વિભાગમાં લોકોની રહેણીકરણી, જીવનશૈલી, પહેરવેશ, આર્થિક પ્રવૃત્તિ, રિવાજો, ઉત્સવો, તહેવારો, ભાષા, તીર્થધામ વગેરેમાં અનેક પ્રકારનું સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને વારસો આપણને ભારતના નાગરિક હોવાનું ગૌરવ અપાવે છે. આપણે આ બધી બાબતને આ પ્રકરણમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

સૌ પ્રથમ આપણે વસ્તીના અર્થ અને વૈવિધ્યને સમજીએ.

વસ્તીનો અર્થ

સમાજના સાતત્ય માટે માનવ વસ્તી જરૂરી છે. સમાજમાં વ્યક્તિઓની સંખ્યા એટલે કે જનસંખ્યાને માનવ વસ્તી કહેવાય. વસ્તી વિનાનો સમાજ ન હોઈ શકે. સમાજે પોતાનું અસ્તિત્વ અને સાતત્ય ટકાવી રાખવા માટે વસ્તીની જાળવણી કરવી અનિવાર્ય છે. વસ્તીની જાળવણી એ સમાજની પ્રાથમિક અને સાર્વત્રિક સામાજિક જરૂરિયાત છે. જન્મ, મૃત્યુ અને સ્થળાંતર પર વસ્તીનું કદ નિર્ભર છે. વસ્તીનું કદ અને બંધારણ સમાજ પર અસર કરે છે. વસ્તીના બંધારણને વસ્તીનું માળખું પણ કહે છે. જેમાં વયજૂથ, લિંગપ્રમાણ, ગ્રામીણ-શહેરી તફાવતો, સાક્ષરતા વગેરે જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ, ભાષા, જાતિગત સ્તરરચના વગેરે આધારિત વસ્તીવિષયક આંકડા સમાજજીવનને અસર કરે છે. વસ્તી અને સમાજ પારસ્પરિક રીતે સંબંધિત છે.

વસ્તીમાં વૈવિધ્ય

કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં વસ્તીનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. દા.ત., વયજૂથ, લિંગપ્રમાણ, ગ્રામીણ-શહેરી પ્રમાણ, સાક્ષરતા, ધાર્મિક જૂથો, ભાષાકીય જૂથો, વિવિધ જ્ઞાતિસમૂહો, જન્મપ્રમાણ, મૃત્યુપ્રમાણ, સ્થળાંતરિત લોકોનું પ્રમાણ વગેરે.

વસ્તીના વૈવિધ્ય પરથી જે-તે સમાજની આર્થિક સુખાકારીની વિગતો જાણી શકાય છે. વળી, આયોજન અને વિકાસમાં વસ્તીવિષયક આંકડાઓ આવશ્યક બની રહે છે.

સ્થાનિકથી શરૂ કરીને વૈશ્વિક કક્ષા સુધીના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વસ્તીનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આપણે અહીં તેમાંના કેટલાક મુદ્દાઓને ભારત અને ગુજરાતના સંદર્ભમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ :

ધાર્મિક વૈવિધ્ય :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ભારત વિવિધતાથી ભરેલો દેશ છે. આ વિવિધતામાં ધાર્મિક વૈવિધ્ય પણ જોવા મળે છે. જગતના મુખ્ય ધર્મોના નાગરિકો ભારતમાં વસવાટ કરે છે. દરેક ધર્મ પોતાની આચારસંહિતા ધરાવે છે તેમજ ધર્મસ્થાનો, ધર્મગ્રંથો, ધાર્મિક તહેવારો - વ્રતોના આધારે પોતાની જીવનશૈલી રચે છે.

ભારતના બધા ધર્મોમાં બંધુતાની ભાવનાનો સંદેશ રહેલો છે. ધાર્મિક વૈવિધ્યના કારણે સૌ ભારતીયો પ્રત્યેક ધર્મના વાર-તહેવારોમાં ભાગ લઈને ઐક્યની ભાવના પ્રસારિત કરે છે.

ભારત અને ગુજરાતમાં જુદા જુદા ધર્મ પાળતા લોકોની ટકાવારી જોઈએ :

ભારત અને ગુજરાતમાં જુદા જુદા ધર્મ પાળતા લોકોનું પ્રમાણ (ટકા) : 2011

ક્રમ	ધર્મ	પ્રમાણ	
		ભારત	ગુજરાત
1.	હિન્દુ	79.80	88.57
2.	ઈસ્લામ	14.23	9.67
3.	ખ્રિસ્તી	2.30	0.52
4.	શીખ	1.72	0.10
5.	બૌદ્ધ	0.70	0.05
6.	જૈન	0.37	0.96
7.	કોઈ ધર્મ નથી	0.24 (નગણ્ય)	0.10
8.	અન્ય	0.66	0.03

(સંદર્ભ : વસ્તી ગણતરી - ભારત સરકાર, 2011)

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકીએ કે, ભારતમાં હિન્દુઓની વસ્તી સૌથી વધારે છે. આથી તેને બહુમતી સમુદાય પણ કહે છે. જ્યારે લઘુમતી સમુદાયો પૈકી ઈસ્લામ ધર્મના લોકોની સંખ્યા વધારે છે. ‘કોઈ ધર્મ નથી’માં એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે, જે કોઈ ધર્મમાં માનતા નથી.

ગુજરાતના આંકડા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો તેમાં પણ લગભગ ભારતના ધાર્મિક આંકડા જેવી જ સ્થિતિ જોવા મળે છે. હિન્દુઓની વસ્તી સૌથી વધારે અને લઘુમતી સમુદાયો પૈકી મુસ્લિમોની વસ્તી સૌથી વધુ જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન તમે બધા ધર્મ આધારિત જે જાહેર રજાઓ માણો છો એ જ ધાર્મિક ઐક્ય દર્શાવે છે.

સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણનું વૈવિધ્ય :

હવે આપણે વસ્તીના વૈવિધ્યને સમજવા માટે સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણ અંગે ચર્ચા કરીએ. કોઈ પણ સમાજના કદને સમજવા માટે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણની સમજ મેળવવી આવશ્યક છે. સમાજના અભિન્ન અંગ સમાન સ્ત્રી-પુરુષની વસ્તીવિષયક માહિતી જે-તે સમાજની સમતુલિત વસ્તીનો નિર્દેશ કરે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ દેશમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ સપ્રમાણ હોવું જરૂરી છે. આ પ્રમાણમાં અસમતુલા ઊભી થાય તો તેનાથી વસ્તીને લગતા ઘણા પ્રશ્નો સર્જઈ શકે છે.

ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ તેમજ ગુજરાત જેવા ગતિશીલ રાજ્યમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ જોઈએ :

ભારત અને ગુજરાતની વસ્તીમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ - 2011

દેશ/રાજ્ય	કુલ વસ્તી સંખ્યા (ટકા)	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
ભારત	121,08,54,977 (100%)	62,37,24,248 (51.51%)	58,64,69,174 (48.49%)
ગુજરાત	6,04,39,692 (100%)	3,14,91,260 (52.10%)	2,89,48,432 (47.90%)

(સંદર્ભ : વસ્તી ગણતરી - ભારત સરકાર, 2011)

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે ભારત અતિવસ્તી ધરાવતો દેશ છે. જેમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણમાં અસમાનતા જોવા મળે છે. પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે.

ગુજરાતમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય પ્રમાણની જેમ તફાવત જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપ જાણો છો તે મુજબ દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી છે તેના પરથી લિંગપ્રમાણ (Sex Ratio) જાણી શકાય છે. ભારતમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જોવા મળતું લિંગપ્રમાણ પરિશિષ્ટ-1માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ-1માં દર્શાવ્યા અનુસાર 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં સરેરાશ લિંગપ્રમાણ 940 છે. સૌથી વધુ લિંગપ્રમાણ કેરાલા રાજ્યમાં 1084 છે. સૌથી ઓછું લિંગપ્રમાણ દમણ અને દીવ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં 618 છે. ગુજરાતમાં એનો દર 918 છે.

ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય ઉત્તરપ્રદેશ છે. જેમાં દેશની કુલ વસ્તીના 16.49 ટકા લોકો વસવાટ કરે છે. જ્યારે સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય ઉત્તરાખંડ છે. જેમાં દેશની કુલ વસ્તીના 0.84 ટકા લોકો વસવાટ કરે છે.

સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય :

વિશ્વમાં સમન્વય અને સાતત્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોહેન્જો-દડો અને હડપ્પાની સંસ્કૃતિથી શરૂ કરીને પ્રવર્તમાન સમય સુધી ભારતીય સમાજ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યથી સભર રહ્યો છે. વેદકાલીન, ઉત્તરવેદકાલીન, મધ્યયુગ, બ્રિટિશ હકૂમત અને સ્વતંત્રતાના પ્રત્યેક તબક્કે વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓથી આ દેશ ધમધમતો રહ્યો છે. વિવિધ તબક્કાના શાસકોના શોખ, વેપાર કે વહીવટ માટે સ્થળાંતરિત થઈને આવેલા વિવિધ સમુદાયોની જીવનશૈલીને લીધે ભારતમાં પરંપરાથી આધુનિક સમય સુધી ભાતીગળ સંસ્કૃતિ હંમેશાં અંકુરિત થઈ છે.

ભારતમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ અર્થાત્ કશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કોલકતાથી કચ્છ, સમગ્ર ભારતની સરહદોને આવરી લેતા એવા વિશાળ ક્ષેત્રફળમાં પ્રાદેશિકતાને આધારે સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. પ્રદેશાનુસારની સંસ્કૃતિ પોતાની આગવી ભાત પાડે છે. સાથે અન્ય સંસ્કૃતિમાં સહભાગીદાર થવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી સાંસ્કૃતિક ઐક્ય મજબૂત બને છે. ભારતીય સમાજની સાંસ્કૃતિક વિવિધતા દેશ-વિદેશમાં જાણીતી છે.

સમગ્ર ભારતના સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યને ઉત્સવો, ખોરાક, પોશાક, જીવનનિર્વાહની રીતો, ભાષા વગેરે અનેક સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે જે નીચે મુજબ છે :

ઉત્સવો : સમગ્ર ભારતનાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પ્રત્યેક પ્રદેશના તહેવારો અને ઉત્સવો ખૂબ જ ઉત્સાહથી ઊજવાય છે. દિવાળી, હોળી, દશેરા, ઈદ-ઉલ્-ફિત્ર, કિસમસ, નવરોઝ (પતેતી), ગુરપર્બ વગેરે ધાર્મિક તહેવારો ઉપરાંત ખેતીની ફસલને વધાવતા ઉત્સવો જેવા કે અસમનો બિહુ, તમિલનાડુનો પોંગલ, કેરાલાનો ઓણમ, ઉત્તર ભારતનો બૈશાખી વગેરેમાં લોકો ઉત્સાહથી સામેલ થાય છે. બુદ્ધપૂર્ણિમા કે મહાવીર જયંતીની ઉજવણી પણ ઉત્સાહથી કરવામાં આવે છે.

ભાષા : મિત્રો, ભારતમાં ભાષા તેમજ બોલીમાં તો વૈવિધ્ય છે જ એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ભારતમાં 22 ભાષાઓ બંધારણીય દરજ્જો ધરાવે છે. જેમાં અસમી, બંગાળી, બોડો, ડોગરી, ગુજરાતી, હિન્દી, કન્નડ, કશ્મીરી, કોંકણી, મૈથિલી, મલયાલમ, મણિપુરી, મરાઠી, નેપાળી, ઉડિયા, પંજાબી, સંસ્કૃત, સંથાલી, સિંધી, તમિલ, તેલુગુ, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાનો સમાવેશ થાય છે.

ભાષા સંસ્કૃતિને ટકાવે છે સાથે ભાષાકીય વૈવિધ્ય એ ભારતની આગવી ઓળખ છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમે એ પણ જાણતા હશો કે જુદી જુદી ભાષાઓ સાથે બોલીઓ પણ છે, કહેવાય છે ને કે ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’.

પોશાક : ભારતીય પોશાકોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. પોશાકથી પ્રાદેશિક ઓળખ ઊભી થાય છે. દા.ત., પંજાબનું પંજાબી કે ગુજરાતની ગુજરાતી સાડીની ઢબ પ્રદેશનો પરિચય આપે છે. એ જ રીતે ધર્મ આધારિત પોશાક પણ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. દા.ત., બુરખા, રિદા, પાઘડી વગેરે.

ખોરાક : પ્રદેશ અનુસારના અનાજના ઉત્પાદનની અસર ખોરાક પર પડે તે સ્વાભાવિક છે. દરિયાઈપટ્ટી પર ચોખા અને માછલી સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય માટે સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોમાં ભાત અને માછલી મુખ્ય ખોરાક બને. વળી, પ્રાદેશિક ખોરાક વૈવિધ્ય સર્જે છે. દા.ત., પંજાબી, ગુજરાતી, સાઉથ ઈન્ડિયન ફૂડ વગેરે. ધાર્મિક વિચારધારા પણ ખોરાકમાં વૈવિધ્ય લાવે છે જેમ કે જૈન ભાજીપાઉં, સ્વામિનારાયણ થાળી. હવે તો પ્રાદેશિક ખોરાકે વૈશ્વિક ઓળખ ઊભી કરી છે તેમ કહી શકાય.

જીવનનિર્વાહની રીતો : અર્થોપાર્જન દ્વારા માનવી પોતાની તેમજ કૌટુંબિક જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરે છે. જીવનનિર્વાહની અનેક રીતો છે. વ્યક્તિ પોતાના કૌશલ્ય અનુસાર રોજરોટી રળવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. રોજગારલક્ષી કૌશલ્યને લીધે માનવી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સ્થળાંતરિત થાય છે. આ સ્થળાંતર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંસ્કૃતિનું એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે વહન કરીને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. સાથોસાથ રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવનાની પણ જાળવણી કરે છે.

આમ, ભૌગોલિક તેમજ સામાજિક રીતે થતું સાંસ્કૃતિક હસ્તાંતરણ વસ્તીને અસર કરે છે, તો તેનાથી વિપરીત વસ્તી વિષયક માહિતી ભૌગોલિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને જે-તે પ્રદેશના વૈવિધ્યની સવિશેષ માહિતી એકત્રિત કરવા પ્રેરે છે.

ગુજરાતના ગરબા કે પતંગોત્સવ સ્થાનિકથી વૈશ્વિક ફલક પર સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો છે.

વંચિતસમૂહોનું વૈવિધ્ય : સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા, બિનસાંપ્રદાયિકતાનાં મૂલ્યોથી પ્રેરિત બંધારણે સમાજના પ્રત્યેક નાગરિકને મૂળભૂત અધિકારો આપ્યા. સાથોસાથ સમાજના વંચિતસમૂહો માટે વિશેષ જોગવાઈ કરીને તેમના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્નો કર્યા.

આ વંચિતસમૂહો મુખ્યત્વે ત્રણ કેટેગરીમાં સમાવિષ્ટ છે :

- (1) અનુસૂચિત જાતિ (SC - Schedule Castes)
- (2) અનુસૂચિત જનજાતિ (ST - Schedule Tribes)
- (3) અન્ય પછાતવર્ગો (OBC - Other Backward Classes)

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આદિવાસીઓને અનેકવિધ નામથી ઓળખવામાં આવે છે પણ તેમનો બંધારણીય રીતે અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એકમ-2, એકમ-3 માં આપણે આદિવાસીઓ વિશે વિગતવાર માહિતી મેળવીશું. અહીં આપણે તેમની વસ્તી વિષયક માહિતી મેળવીશું.

ભારતમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ :

ભારતમાં 1951 અને 2011માં આદિવાસીનું પ્રમાણ નીચે મુજબ નોંધાયું છે.

ભારતમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ

વર્ષ	આદિવાસીઓની જનસંખ્યા	કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીના ટકા
1951	1,91,47,054	2.26
2011	10,42,81,034	8.60

(સંદર્ભ : વસ્તી ગણતરી અહેવાલ - 1951, 2011)

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક પરથી જણાય છે કે 1951માં આદિવાસીઓની વસ્તી 2.26% હતી તે 2011માં વધીને 8.60% થઈ છે.

ભારતમાં રાજ્યવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી :

ભારતના મોટાભાગના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી જોવા મળે છે. દરેક રાજ્યમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી પરિશિષ્ટ-2માં જોઈ શકાય છે.

ભારતમાં રાજ્યવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી (2011)ને જોતાં, સૌથી વધુ અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ મિઝોરમમાં (94.97%) જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછી અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યમાં (0.57%) જોવા મળે છે.

ભારતમાં નાગાલેન્ડ, મિઝોરમ, અરુણાચલ પ્રદેશ, મેઘાલય, દાદરાનગર હવેલી તથા લક્ષદ્વીપમાં મોટાભાગની આદિવાસી વસ્તી વસવાટ કરે છે.

ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી :

ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી દરેક જિલ્લામાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, જે પરિશિષ્ટ-3માં જોઈ શકાય છે.

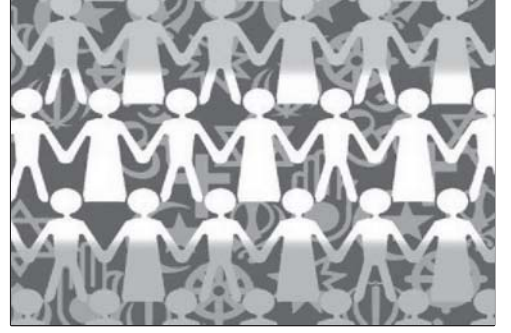
ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી (2011)ને જોતાં, સૌથી વધુ અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો ડાંગ (94.65%) છે. જ્યારે સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો ભાવનગર (0.32%) છે.

ગુજરાતમાં લગભગ પ્રત્યેક જિલ્લામાં અનુસૂચિત જનજાતિ, ઓછા-વત્તા અંશે વસવાટ કરે છે; પરંતુ રાજ્યની પૂર્વપટ્ટીમાં મોટાભાગની વસ્તી વસવાટ કરતી જોવા મળે છે.

રાષ્ટ્રીય એકતા

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ભારત ભાષા, ધર્મ, પોશાક, જીવનનિર્વાહ, લિંગપ્રમાણ વગેરેથી વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે તે આપણે જોયું, હવે આપણે રાષ્ટ્રીય એકતા વિશે માહિતી મેળવીશું.

ભારત અનેક વિવિધતાથી ભરેલો ઉપખંડ છે. અહીં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ભૌગોલિક, ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક વગેરે પાસાંઓમાં અનેકવિધતા જોવા મળે છે. આ વિભિન્ન ઉપજૂથો વચ્ચે પારસ્પરિક, સહકારભર્યા તથા સુમેળભર્યા સંબંધ હોય તે જરૂરી નહિ પરંતુ અનિવાર્ય છે. ભારતીય સમુદાયના નાગરિકો પરસ્પર એકબીજાને તેમજ સમગ્ર રાષ્ટ્ર પ્રત્યે વફાદાર હોય તે અનિવાર્ય છે. બધા ભારતીયો રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયોને પોતાનાં અંગત ધ્યેયો ગણે તે રાષ્ટ્રીય એકતા માટે મહત્વનું છે. ભારતીય સમુદાયના વિકાસ કે પ્રગતિમાં હાલ કોમવાદ, આતંકવાદ, જ્ઞાતિવાદ, નક્સલવાદ, પ્રદેશવાદ, ભાષાવાદ, અલગતાવાદ જેવી અનેક સમસ્યાઓ પડકારરૂપ છે. આ સમસ્યાઓને હલ કરીને રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રસ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. આ રાષ્ટ્રીય એકતાનો અર્થ અને તેનાં સહાયક પરિબળો સમજીશું.

રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય એકતાની વ્યાખ્યા

ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી જવાહરલાલ નહેરુએ રાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે જણાવ્યું હતું કે, “રાષ્ટ્રીય એકતા એક મનોવૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા છે. જેના દ્વારા બધાં લોકોનાં દિલમાં એકતાની ભાવના, સમાન નાગરિકતાનો અનુભવ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે નિષ્ઠા અને પ્રેમની ભાવના વિકસિત કરી શકાય.”

જી. એસ. ઘૂર્યે રાષ્ટ્રીય એકતાને એક મનોવૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાના રૂપમાં સમજાવતાં લખે છે કે, “રાષ્ટ્રના લોકોમાં એકતા, દૃઢતા, સંબંધતાની ભાવના સામેલ છે. જેમાં લોકોનાં હૃદયમાં સામાન્ય નાગરિકની ધારણા તથા વફાદારીની ધારણા અને ભાવના જોડાયેલ છે.”

વિનોબા ભાવેના મતે, “રાષ્ટ્રીય એકતા એ ભાવાત્મક એકતા, ભાઈચારો અને રાષ્ટ્ર પ્રેમની દૃઢ ભાવનાઓ છે, જે એક દેશના બધા નિવાસીઓને પોતાની વ્યક્તિગત, પ્રાદેશિક, ધાર્મિક અને ભાષાકીય વિભિન્નતાઓને ભૂલવામાં સહાયતા કરે છે.”

રાષ્ટ્રીય એકતાનાં સહાયક પરિબળો

રાષ્ટ્રીય એકતાનાં સહાયક પરિબળો નીચે પ્રમાણે છે :

(1) ભૌગોલિક પરિબળ :

ભારતમાં ભૂ-રાજકીય એકતાનું દર્શન અને સભાનતા ભારતના ઋષિમુનિઓ અને રાજ્યકર્તાઓ ધરાવતા હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઋગ્વેદમાં ભારતની ભૌગોલિક રાજકીય એકતાની સભાનતા અભિવ્યક્ત થાય છે. ભારતવર્ષ, ચક્રવર્તી, એકાધિપતિ જેવાં નામ ભૌગોલિક એકતાનો આદર્શ વ્યક્ત કરે છે. ભારતભરમાં મંદિરો, પવિત્ર નદીઓ અને પહાડો પથરાયેલા છે. તેનાં દર્શન અને સ્નાનનો મહિમા બની રહ્યો, તેથી આ બધાં સ્થળોએ યાત્રાધામોનો વિકાસ થયો. ધર્મસ્થળોની યાત્રાની સંસ્કૃતિ, રમણીય અને હવાખાવાનાં સ્થળો જે હંમેશાં ભારતના લોકોને ભારતભરના વિવિધ પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ પર્યટન કરવાને માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેનાથી ભૌગોલિક રાજકીય એકતા દૃઢીભૂત થાય છે. લોકો માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ કે દેશભક્તિ અભિવ્યક્ત કરે છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી ભારતની સીમાઓ ઉત્તરમાં કશ્મીર અને હિમાલયથી લઈને દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી, પૂર્વમાં અસમ-મણિપુરથી લઈને પશ્ચિમમાં ગુજરાત સુધી ફેલાયેલ છે. સમગ્ર ભારત 32,87,263 લાખ ચોરસ કિ.મી.ના વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાયેલ છે. આ વિશાળ ભૂભાગમાં કુલ 1.21 કરોડની વસ્તી ધરાવતો જનસમૂહ આ દેશમાં વસવાટ કરે છે. મેદાની વિસ્તાર, પહાડો, નદીઓ,

સમુદ્ર, જંગલ અને રણ જેવી ભૌગોલિક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવતો આપણો દેશ ભારત છે.

ઐતિહાસિક રીતે નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો ભારત એક દેશ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. ભૌગોલિક વિવિધતાએ લોકોમાં જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓમાં સાનુકૂળ થવાનું અને પરસ્પર મૈત્રીભાવ રાખી એકતા સ્થાપિત કરવાનું શીખવ્યું છે. દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડ કે પછી ધરતીકંપ જેવી કુદરતી આફતોમાં વિવિધ પ્રદેશો, વિવિધ જ્ઞાતિ, વિવિધ ભાષા, વિવિધ ધર્મના લોકો પરસ્પર મદદ અને ફંડ આપી વિવિધતામાં એકતાનાં દર્શન કરાવે છે.

(2) ભારતનું બંધારણ :

આટલા બધા વૈવિધ્યભર્યા દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં કોઈ પાયાનું પરિબળ હોય તો તે ભારતનું બંધારણ છે. ભારત એ વિવિધ રાજ્યોનો સંઘ છે. આ સંઘ રાજ્યોને જોડતો કોઈ લેખિત દસ્તાવેજ હોય તો તે બંધારણ છે. ભારતના બંધારણના આમુખમાં ભારત એ સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસંપ્રદાયિક, લોકતાંત્રિક અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે અને ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા તેના પાયા છે. ભારતના બંધારણમાં સમાનતાના અધિકારમાં ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ કે જન્મસ્થળના કારણોસરના ભેદભાવો ઉપર કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવેલ છે. ભારતનું બંધારણ બધા જ નાગરિકને વ્યક્તિ ગૌરવની તથા રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપીને તેમનામાં ભ્રાતૃભાવ દૃઢ બનાવે છે. ભારતનું બંધારણ ભારતને ધર્મ-નિરપેક્ષ રાજ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. એટલે કે ભારત રાજ્યનો કોઈ ધર્મ નથી. બધાજ ધર્મો માટે સમાન આદર અને રક્ષણ મળે છે. બધાજ નાગરિકોને મુક્તપણે ધર્મ માનવા તથા પાળવાનો અને તેનો પ્રચાર કરવાનો અધિકાર બંધારણે આપ્યો છે. ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે વસવાટ કરતા અને પોતાની આગવી ભાષા, લિપિ કે સંસ્કૃતિ ધરાવતાં લઘુમતી જૂથોને આ બધાંનું જતન કરવાનો અને જાળવવાનો અધિકાર બંધારણે આપ્યો છે. આ બધા અધિકારો રાષ્ટ્રીય એકતાનાં ઘડતરમાં પ્રાથમિક ભૂમિકા ભજવે છે.

(3) નાગરિક ફરજો :

ભારતના નાગરિકોની ફરજોમાં પણ રાષ્ટ્રીય એકતા નિર્દેશિત થાય છે. જેવી કે,

- રાષ્ટ્રને વફાદાર રહેવું અને તેના આદર્શો, સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવો.
- આઝાદી માટેની લડતને પ્રેરણા આપનાર ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં સન્માનિત કરી તેને અનુસરવું.
- ભારતનું સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સંવર્ધન કરીને તેનું રક્ષણ કરવું.
- દેશનું રક્ષણ કરવામાં યોગદાન આપવું અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવી.
- ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક તફાવતોથી પર રહેવું.
- ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવી.
- સ્ત્રીઓના ગૌરવને સન્માનિત કરે તેવા વ્યવહારો કરવા.

આ નાગરિક ફરજો રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં પાયાની ભૂમિકા બજાવે છે.

(4) કાયદાઓ :

ભારતીય ફોજદારી કાયદાઓ જેવા કે જ્ઞાતિ, કોમ કે વર્ગ સંઘર્ષના પ્રોત્સાહનને અટકાવતા કાયદા, રાષ્ટ્રીય એકતા માટે વિઘાતક આક્ષેપો કરી રાજદ્રોહ અટકાવતા કાયદા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ચૂંટણી આચારસંહિતાના કાયદાઓનું પાલન અને ઉલ્લંઘન બદલ સજા પણ રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(5) લોકશાહી પ્રણાલી :

ભારતની લોકશાહી શાસનપ્રણાલી રાષ્ટ્રીય એકતા માટે સહાયક પરિબળ છે. ભારતની લોકશાહી પ્રણાલી જાળવવા સંસદ, વિધાનસભા જેવાં ગૃહોની ચૂંટણીઓ તેમજ સ્થાનિક સ્વરાજ પંચાયત અને નગરનિગમોની ચૂંટણીઓ યોજાય છે. આ ચૂંટણીઓમાં દેશના 18 વર્ષથી ઉપરના કોઈ પણ નાગરિકને મતદાનનો અધિકાર મળેલ છે. આ રીતે સમાન મળેલ મતદાન અધિકાર એ રાષ્ટ્રીય એકતા માટે અતિ આવશ્યક પરિબળ છે. આ અધિકાર વ્યક્તિના કોમ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે પ્રદેશથી પર રહીને મળે છે. એટલે વ્યક્તિ સમાન નાગરિકત્વનો અનુભવ કરી શકે છે. સાથે કોઈ પણ ચૂંટણી માટે પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવવાનો પણ અધિકાર ધરાવે છે એટલે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષ કે અપક્ષ દ્વારા કોઈ પણ ક્ષેત્રનું નેતૃત્વ પણ કરી શકે છે. આ રાષ્ટ્રીયપક્ષો પણ પોતાના પક્ષમાં નેતા, કાર્યકરો

કે મતદાતાઓને આકર્ષવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ રાષ્ટ્રીય પક્ષોની વિચારધારામાં તફાવત હોય પણ તેમનું અંતિમ ધ્યેય કોઈ પણ જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ કે પ્રદેશના મતદાતાને આકર્ષવાનું છે. આથી આ રાષ્ટ્રીય પક્ષો એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવા માટે પ્રેરકબળ પૂરું પાડે છે. આમ, દેશની સંસદ, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાની લોકશાહી પ્રણાલી રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં મહત્ત્વનું પરિબળ છે.

(6) રાષ્ટ્રીય પર્વ અને રાષ્ટ્રીય સન્માન :

પ્રજાસત્તાક દિન, સ્વાતંત્ર્ય દિન જેવા રાષ્ટ્રીય પર્વની ઉજવણી નિમિત્તે પ્રસ્તુત થતા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો અને ભારતની વિવિધ સેના પરેડમાં અદ્ભુત રાષ્ટ્રીય એકતાનાં દર્શન થાય છે. ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગ, રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સમારોહ, રાષ્ટ્રીય સ્મારકો કે ઉદ્યાનોમાં રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રતિબિંબિત થાય છે. શાળા કે કોલેજ કક્ષાએ ચાલતી સ્કાઉટ, રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના (NSS) કે નેશનલ કેડેટ કોર (NCC) જેવી પ્રવૃત્તિઓની વિવિધ શિબિરો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય એકતાના સંદેશા આપે છે. તેવી રીતે ભારતરત્ન, પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ, પદ્મવિભૂષણ જેવા નાગરિક એવોર્ડ, રાજીવ ગાંધી ખેલરત્ન, દ્રોણાચાર્ય, અર્જુન, ધ્યાનચંદ જેવા રમતગમત એવોર્ડ, પરમવીરચક્ર, મહાવીરચક્ર, વીરચક્ર, અશોકચક્ર, કીર્તિચક્ર, શૌર્યચક્ર જેવા ભારતીય સેનાના એવોર્ડ, બહાદુરી, સાહિત્યિક વગેરે વિવિધ સર્વોચ્ચ એવોર્ડ પણ દેશની સેવા બદલ આપવામાં આવે છે. કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ જેવા કે કલાકાર, વૈજ્ઞાનિકો, સૈનિકો, શિક્ષકો કે સમાજસેવક વગેરેને બિરદાવીને લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના ઊભી કરવામાં આવે છે.

(7) રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ :

ભારત કે ભારત બહાર રમાતી વિવિધ રમતો જેવી કે ક્રિકેટ, હોકી, વૉલીબૉલ, ટેનિસ, બેડમિન્ટન, કબડ્ડી વગેરેમાં સમગ્ર ભારતમાંથી પ્રતિનિધિત્વ કરે ત્યારે ખેલાડી ભાષા, પ્રદેશ કે કોમથી પર રહીને એક ભારતીય તરીકે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય ખેલ મહોત્સવ, આંતરરાજ્ય કે આંતરયુનિવર્સિટી ખેલકૂદ કે વિવિધ ટીમરમતો, ખેલ મહાકુંભમાં, વિવિધ રમતોમાં પણ એક ભારતીય હોવાની અને ખેલદિલીની ભાવનાથી રમાય છે. ભારતમાં ક્રિકેટ રમતની ભારે ઘેલછા છે. તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિજય થાય ત્યારે સમગ્ર ભારત વિજયની ખુશી મનાવે છે. આમ, વિવિધ રમતગમતો રાષ્ટ્રીય એકતા માટે સહાયક પરિબળ છે.

(8) સમૂહ સંચારનાં માધ્યમો :

સમૂહ સંચારનાં સાધનો જેવાં કે વર્તમાનપત્રો, રેડિયો, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, સેલફોન વગેરે રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે. ટેલિવિઝન કોમી એકતા, સર્વધર્મસમભાવ, દેશભક્તિ વગેરેને લક્ષમાં લઈને ધારાવાહિક, ફિલ્મો, સમૂહગાન, સમૂહનૃત્ય વગેરે કાર્યક્રમો તથા સ્વાતંત્ર્ય દિન, ગણતંત્ર દિનની ઉજવણીના વિવિધ કાર્યક્રમો વગેરે દ્વારા નાગરિકોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રેરક બની રહે છે. આતંકવાદ, કોમવાદ, જ્ઞાતિવાદ, ભાષાવાદ, પ્રદેશવાદ કે નક્સલવાદ જેવી સમસ્યાઓ ને ધારાવાહિક, ફિલ્મ કે સમાચાર જેવા કાર્યક્રમમાં વણી લઈને દેશના નાગરિકોને સાચી સમજણ આપે છે. દેશના નાગરિકોનું મનોવલણ રાષ્ટ્રપ્રેમ તરફી ઘડે છે. આમ, સંચાર માધ્યમોમાં પ્રકાશિત અને પ્રસારિત થતા કાર્યક્રમો નાગરિકમાં સભાનતા ઊભી કરે છે, જે સભાનતા પરોક્ષ રીતે રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં ઉપયોગી બને છે.

(9) વાહનવ્યવહારનાં સાધનો :

ભારત ભૌગોલિક-સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે; પરંતુ વાહનવ્યવહારનાં સાધનોએ આ બધાને જોડવામાં ઘણી મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. આ સાધનોને લીધે પ્રાદેશિક વૈવિધ્ય ધરાવતા લોકો વચ્ચેનું આદાન-પ્રદાન શક્ય બન્યું છે. તેનાથી એકજ રાષ્ટ્રના નાગરિક હોવાની ભાવના દઢ બની છે. વિશ્વનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક (1,15,000 કિમી) ભારતીય રેલ ધરાવે છે. દરરોજના 2.3 કરોડ લોકો મુસાફરી કરે છે, જે ભારતનાં બધાં રાજ્યો અને પ્રદેશોને જોડે છે. તેવી જ રીતે વિમાનસેવા દ્વારા પણ ભારતનાં મોટાં નગરો જોડાયા તેનાથી ઝડપી વાહનવ્યવહાર શક્ય બન્યો છે. વર્તમાન સમયમાં નોકરી, ધંધા, રોજગાર, શિક્ષણ તથા પ્રવાસ-પર્યટન માટે દેશના નાગરિકો વાહનવ્યવહારનાં સાધનો દ્વારા એકબીજાની નિકટ આવે છે અને પરોક્ષ રીતે રાષ્ટ્રીય એકતામાં ઉપયોગી બને છે.

(10) પરસ્પરાવલંબન અને સંયોગીકરણ :

આધુનિક ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યવસાયી સેવાઓ જેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં યંત્ર વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ થતાં જ્ઞાતિગત

પરંપરાગત વ્યવસાયો તૂટતાં આંતરિક પરસ્પરાવલંબન અન્ય ગામ, શહેર, કે અન્ય પ્રદેશ સુધી વધી રહ્યું છે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક જેવાં પરિબલોને કારણે પોતાના ગામના સંયોગીકરણના બદલે સમગ્ર રાષ્ટ્રનાં શહેરો કે પ્રદેશો સાથે સંયોગીકરણ સાથેના તાલ મેળવવા પડે છે. તેનાથી અસ્પૃશ્યતા, જ્ઞાતિવાદ અને કોમવાદનાં બંધનો તૂટવા લાગ્યા. હાલ ઘણા વ્યવસાયો એવા છે જેમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ કોમનું પરસ્પરાવલંબન જોવા મળે છે. તેનાથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે રાષ્ટ્રીય એકતાની ભૂમિકા નિર્માણ થાય છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમમાં આપણે ભારતનું વસ્તી-વૈવિધ્ય અને રાષ્ટ્રીય એકતાની સમજ મેળવી. રાષ્ટ્રીય એકતાનાં સહાયક પરિબલોની માહિતી મેળવતા ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશેની સમજ મેળવી.

વિવિધ સમુદાયોમાં જોવા મળતી એકતા અને અખંડિતતા ભારતીય રાષ્ટ્રની આગવી બાબત છે, તે સંદર્ભમાં હવે પછીના એકમમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમુદાય વિશેની માહિતી મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો :

- (1) ભારતનું સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય જણાવો.
- (2) ભારતમાં ધાર્મિક વૈવિધ્યની ચર્ચા કરો.
- (3) રાષ્ટ્રીય એકતાનો અર્થ સમજાવી, તેનાં સહાયક પરિબલોની ચર્ચા કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ભારતમાં અને ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ જણાવો.
- (2) લોકશાહી પ્રણાલી, રાષ્ટ્રીય પર્વ અને રાષ્ટ્રીય સન્માન કેવી રીતે રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં મદદ કરે છે તે સમજાવો.
- (3) ‘વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનો રાષ્ટ્રીય એકતા સર્જવામાં મદદ કરે છે’ - સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ભારતમાં કઈ કઈ વિવિધતા જોવા મળે છે ?
- (2) ભારતમાં બોલાતી કોઈ પણ પાંચ ભાષાનાં નામ આપો.
- (3) રાષ્ટ્રીય એકતાની વ્યાખ્યા આપો.
- (4) ભારતના વિકાસમાં કઈ કઈ સમસ્યાઓ અવરોધક છે ?
- (5) પ્રાચીનકાળમાં ભારતની ભૌગોલિક એકતા માટે કયાં નામો વપરાતાં હતાં ?
- (6) ભારતના નાગરિક એવોર્ડ કયા કયા છે ?
- (7) ભારતમાં અપાતા રમતગમતના એવોર્ડ કયા કયા છે ?
- (8) ભારતમાં અપાતા ભારતીય સેનાના એવોર્ડ કયા કયા છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં સ્ત્રી અને પુરુષનું પ્રમાણ જણાવો.
- (2) 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની વસ્તી કેટલી છે ?
- (3) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સૌથી વધુ લિંગપ્રમાણ કયા પ્રદેશમાં છે ?
- (4) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સૌથી ઓછું લિંગપ્રમાણ કયા પ્રદેશમાં છે ?
- (5) ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ સૌથી વધુ કયા જિલ્લામાં છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) ભારતમાં સૌથી વધુ કયા ધર્મના લોકો વસવાટ કરે છે ?

(અ) હિન્દુ (બ) મુસ્લિમ (ક) ખ્રિસ્તી (ડ) શીખ

- (2) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સૌથી વધુ વસ્તી કયા રાજ્યમાં છે ?

(અ) મધ્યપ્રદેશ (બ) હિમાચલ પ્રદેશ (ક) આંધ્રપ્રદેશ (ડ) ઉત્તરપ્રદેશ

- (3) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય કયું છે ? ☐
- (અ) છત્તીસગઢ (બ) ઉત્તરાખંડ (ક) કેરાલા (ડ) હિમાચલપ્રદેશ
- (4) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ સરેરાશ લિંગપ્રમાણ કેટલું છે ? ☐
- (અ) 942 (બ) 939 (ક) 938 (ડ) 940
- (5) ભારત દેશ કેટલા ચોરસ કિલોમીટર ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં ફેલાયલો છે ? ☐
- (અ) 32,87,263 ચોરસ કિમી (બ) 30,00,000 ચોરસ કિમી
(ક) 33,57,263 ચોરસ કિમી (ડ) 31,57,263 ચોરસ કિમી
- (6) ભારતનું રેલવે નેટવર્ક કેટલા કિલોમીટર છે ? ☐
- (અ) 1,15,000 કિમી (બ) 2,15,000 કિમી
(ક) 3,15,000 કિમી (ડ) 3,25,000 કિમી
- (7) વિશ્વમાં સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક કયા દેશમાં છે ? ☐
- (અ) અમેરિકા (બ) ભારત
(ક) ચીન (ડ) ઓસ્ટ્રેલિયા
- (8) ભારતનો સર્વોચ્ચ નાગરિક એવોર્ડ કયો છે ? ☐
- (અ) ભારતરત્ન (બ) ખેલરત્ન
(ક) પદ્મશ્રી (ડ) પદ્મવિભૂષણ

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું ધાર્મિક રીતે વર્ગીકરણ કરો.
- ગુજરાતના નકશામાં જુદા જુદા જિલ્લામાં લિંગપ્રમાણ દર્શાવો.
- ભારતના નકશામાં સૌથી વધુ અને સૌથી ઓછી તેમજ ગુજરાતની વસ્તીનું પ્રમાણ દર્શાવો.
- ભારતમાં જુદા જુદા સમૂહોના ધાર્મિક ઉત્સવોના ચાર્ટ તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આગળના એકમમાં આપણે ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને આદિવાસીના વસ્તી-વૈવિધ્યની જાણકારી મેળવી ભારતની વિવિધતાને સમજી રાષ્ટ્રીય એકતા વિશે માહિતગાર થયા. હવે આપણે આ એકમમાં સૌપ્રથમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો અર્થ અને સ્વરૂપ જોઈશું ત્યાર બાદ સમુદાયનો અર્થ અને પ્રકારોની સમજૂતી મેળવીશું.

સંસ્કૃતિ એટલે કોઈ એક પ્રજાની લાક્ષણિક જીવનરીતિ. સમાજના સભ્ય તરીકે આપણે જે કંઈ વિચારીએ છીએ, જે કાંઈ કરીએ છીએ, આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે જટિલ એકમને સંસ્કૃતિ કહેવાય. સંસ્કૃતિ અંગે ધોરણ 11માં આપણે વિગતે સમજણ મેળવી છે. આ એકમમાં આપણે તેની ભારતના સંદર્ભમાં સમજૂતી મેળવવાની છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, માત્ર કુટુંબનાજ વડીલો નહિ, બધા વડીલોને લોકો માન આપે છે, પગે લાગે છે, તે તમે જોયું છે ને ? અતિથિ દેવો ભવઃ ઘરે આવેલ મહેમાનની આગતા-સ્વાગતા કરી તેમની કાળજી લેવાતી હોવાનું જોયું છે ને ? આ ઉદાહરણ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આવા ઘણાં બધા મૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને ખૂબ જ વિશાળતા અપાવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો ઇતિહાસ હજારો વરસ જૂનો છે. ગંગા નદીના પ્રવાહની જેમ તે સતત પ્રવાહિત રહ્યો છે. સમય જતા તેમાં નવાં નવાં તત્ત્વો સમાતા ગયા અને આજે એકવીસમી સદીના પ્રારંભે ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેકવિધ પાસાંઓને સમાવતી “ભારતીય સંસ્કૃતિ” તરીકે ઊપસી આવી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં અનેક લોકોએ સહયોગ-બલિદાન આપી, પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા દ્વારા તેને અમરતા બક્ષી છે. તેથી જ તો અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ નામશેષ થઈ ગઈ પરંતુ ભારતની પ્રજાએ પોતાનો સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવી રાખ્યો છે. વિશ્વમાં ભારતની સંસ્કૃતિ પ્રાચીન અને ભવ્ય ગણાય છે અને વિશ્વગુરુ બનવા તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો અર્થ—વ્યાખ્યા

ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ - “ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે માનવતા, સહિષ્ણુતા, વિશાળતા, એકતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા અને સાતત્યતાનાં લક્ષણ ધરાવતી સંસ્કૃતિ.”

ભારતીય સંસ્કૃતિ લાગણીઓની અને બુદ્ધિની પૂજા કરનારી સંસ્કૃતિ છે. ઉદાર ભાવના અને નિર્મળ જ્ઞાનના સંયોગથી જીવનમાં સુંદરતા લાવનારી સંસ્કૃતિ છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું સંયોજન કરી સંસારમાં સંવાદિતા પ્રસરાવવા પ્રયત્ન કરનારી સંસ્કૃતિ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે નિરંતર જ્ઞાનની શોધ કરવા સતત આગળ વધતી, જગતમાં જે કંઈ સુંદર, શિવ અને સત્ય દેખાય તેને લઈને વિકાસ પામનારી સંસ્કૃતિ છે. એટલે જ કહેવાય છે સત્યમ્-શિવમ્-સંદરમ્.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો

(1) સાતત્ય અને પરિવર્તન : દુનિયાની ઘણી સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને નાશ પામી; પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે ઘણી મોટી ઊંચલ-પાથલ થવા છતાં આજે પણ જળવાઈ રહી છે એટલે તેનું સાતત્ય જળવાઈ રહ્યું છે.

સાતત્ય સાથે પરિવર્તન એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે. કેટલાંય આંદોલનો, નવજાગરણ, જૈન, બુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર વગેરે ક્રાંતિકારી પરિવર્તન છતાં સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વો જાળવીને ભારતીય સંસ્કૃતિએ સમાયોજન સાધ્યું છે.

ભારતનું સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય

(2) **વિવિધતા અને એકતા :** ભારતીય સંસ્કૃતિ જેવી વિવિધતા બહુ ઓછી સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. ભારતની સંસ્કૃતિમાં અનેક જાતિ અને જ્ઞાતિના લોકો તેમજ વિવિધ ભાષા, ધર્મ, ઉત્સવો અને કલાઓ, સંગીત, નૃત્ય વગેરે જોવા મળે છે. આ બધા માટે પ્રાદેશિકતા, ભૌગોલિકતા અને આબોહવા જવાબદાર છે.

આટલી બધી વિવિધતા હોવા છતાં એક દેશના નાગરિક હોવાની ભાવના તેમજ રાજનૈતિક પદ્ધતિઓને લીધે એકતા જોવા મળે છે.

(3) **બિનસાંપ્રદાયિક દ્રષ્ટિકોણ :** બિનસાંપ્રદાયિકતામાં ધર્મ નિરપેક્ષતા અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ બંને અભિપ્રેત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ બંનેનું મિશ્રણ છે. ભારતમાં વિભિન્ન સંસ્કૃતિ ધરાવતા સમૂહો હળી-મળીને સાથે રહે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સહિષ્ણુતાનો ગુણ ધરાવે છે.

ભારતમાં બધા જ લોકોને સમાન અધિકાર અને લઘુમતીઓના અધિકારના રક્ષણ માટે ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, જે ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉદારતા બતાવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ અપાયું છે એટલે કે તે બિનસાંપ્રદાયિક દ્રષ્ટિકોણવાળી છે.

(4) **વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ :** ભારતીય સંસ્કૃતિ વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ ધરાવે છે. સમગ્ર દુનિયામાં શાંતિ અને સદ્ભાવનાનો સંદેશો ફેલાવ્યો છે. “વસુધૈવ કુટુંબકમ્”નો ભાવ રાખ્યો છે. વિકાસશીલ અને વિકસિત દેશોના વિકાસ માટે ભારત કટિબદ્ધ રહ્યું છે. આ રીતે ‘વિશ્વબંધુ’ તરીકે જવાબદારી નિભાવી વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણનું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.

(5) **ભૌતિકવાદી અને અધ્યાત્મવાદી :** ભારત અધ્યાત્મવાદની ભૂમિ તરીકે જાણીતું છે. પ્રાચીનકાળથી વર્તમાન સમય સુધી ભારતનો ઇતિહાસ જોશો તો ભૌતિકવાદી અને અધ્યાત્મવાદી સંસ્કૃતિ સાથે-સાથે વિકસી છે. જો તમારે ભારતીય માનસને સમજવું હોય તો આધ્યાત્મિકતાથી જ સમજી શકાય.

(6) **વ્યક્તિને મહત્ત્વ આપતી સંસ્કૃતિ :** ભારતીય સંસ્કૃતિ વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ કરતી વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિ છે. ભારતના વિવિધ ધર્મમાં વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. રાજ્ય અને સમાજનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિની ભલાઈ માટે છે અને તે રીતે રાજ્ય અને સમાજે ભૂમિકા ભજવવાની છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે સમાજનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપો

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનેક સ્વરૂપ છે; પરંતુ અહીં તેની સ્પષ્ટ સમજ મેળવવા માટે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકીએ:

(1) પ્રશિષ્ટ-ભદ્રવર્ગીય અથવા માર્ગી પરંપરા (Classical Culture)

(2) લોકસંસ્કૃતિ અથવા દેશી પરંપરા (Folk Culture)

(3) આદિવાસી સંસ્કૃતિ (Tribal Culture)

(1) **પ્રશિષ્ટ-ભદ્રવર્ગીય અથવા માર્ગી પરંપરા (Classical Culture) :** ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રશિષ્ટ પરંપરામાં વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ, ભાષાઓ અને કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેને નીચે પ્રમાણે વિગતે દર્શાવી શકાય :

(1) ધર્મશાસ્ત્ર (ધર્મસંબંધી) Religious

(2) નીતિશાસ્ત્ર (આચારશાસ્ત્રી) Ethics

(3) જ્યોતિષશાસ્ત્ર (અવકાશવિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર) Astronomy and Astrology

(4) દર્શનશાસ્ત્ર Philosophy

(5) સંગીતશાસ્ત્ર Music

(6) નાટ્યશાસ્ત્ર (નાટ્યવિદ્યા) Dramatics

(7) વ્યાકરણશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) Grammar

(8) આયુર્વેદ (ઔષધ વિજ્ઞાન) Medical Science

(9) વાસ્તુ અને શિલ્પ Architecture and Sculpture

અહીં દર્શાવેલાં વિવિધ શાસ્ત્રો મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં હતાં. તેને કારણે આપણે આ પરંપરાને પ્રશિષ્ટ

કહીએ છે. જુદા-જુદા ગ્રંથોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંઓની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અને તેનું સાતત્ય આજે પણ રહ્યું છે. આ પરંપરામાં વિવિધ વિષયોની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનાં સાધનો અથવા તાલીમની અનિવાર્યતા રહેતી. જોકે અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે સંસ્કૃત ભાષા એ જનસામાન્યની ભાષા ન હોવાને કારણે ભદ્રવર્ગ સુધી જ સીમિત રહી. ઉપરાંત આ પરંપરામાં ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મો અને સંપ્રદાયોનાં તત્ત્વો ઉમેરાતા ગયા અને તે દ્વારા એક વિશિષ્ટ ભાતીગળ સંસ્કૃતિ વિકસી.

(2) લોકસંસ્કૃતિ અથવા દેશી પરંપરા (Folk Culture) : લોકસંસ્કૃતિ માનવસમાજ જેટલી જૂની છે. લોકસંસ્કૃતિને આદિમાનવની મનોવૈજ્ઞાનિક અભિવ્યક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લોકસંસ્કૃતિ એ લોકસમૂહનું સહિયારું નિજ સર્જન છે. જનજીવન પોતાનાં રસરુચિ, સવલતો, સુવિધાઓ અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અનુસાર કેટલીક પ્રજાલિકાઓ આરંભે છે જે આગળ જતા રિવાજ અને રૂઢિ રૂપે લોકજીવનનું મુખ્ય અંગ બની જાય છે. લોકસંસ્કૃતિ એ અત્યંત વિશાળ જીવન ક્ષેત્ર છે. લોકજીવન, લોકકલા અને કસબ એ લોકસંસ્કૃતિનાં અંગ છે. લોકસંસ્કૃતિનો સાચો પરિચય મેળવવા માટે લોકજીવનનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

લોકસંસ્કૃતિનો અર્થ અને વ્યાખ્યા : જોરાવરસિંહ જાદવ – “સંસ્કૃતિના સીમાડામાં સમાઈ જતી બોલીઓ, કંઠસ્થ સાહિત્ય, સંગીતકલા, ઉત્સવો, ધર્મ, વસ્ત્રાલંકારો, ખેતી, પશુપાલન, નૌકાયાન, હથિયારો, ઘર, ખોરડા, રાચરચીલું, દેવમંડળ, આચાર-વિચાર, સંસ્કાર વગેરેનો લોકસંસ્કૃતિમાં સમાવેશ થાય છે.”

મહાપાત્રે – “લોકોની રીતરસમો, વહેમો, માન્યતાઓ, પ્રચલિત લોકગીતો, લોકકથાઓ, હાલરડાં, મરસિયા, જોડકણાં, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો ઉપરાંત વસ્ત્રાલંકારો, રમતો, ઘરવખરીની ચીજવસ્તુઓ, લોક દેવ-દેવીઓ, રમકડાં, હથિયાર ઇત્યાદિનો સમાવેશ લોકસંસ્કૃતિમાં થાય છે.”

જેમકે રીત-રસમમાં લગ્ન કરનારને પીઠી લગાવવી, મીઠળ બાંધવું વગેરે જોવા મળે છે. ત્રીન ત્રીગાડા કામ બિગાડા જેવા વહેમ જોવા મળે છે. તો કંજૂસાઈ કરી પૈસા ગણ્યા કરે તે વ્યક્તિ બીજા જન્મમાં ભક્ષોડી(સાપનો એક પ્રકાર) બને છે તેવી માન્યતા વગેરે લોકસંસ્કૃતિનાં ઉદાહરણ છે.

લોકનૃત્ય

‘દીકરો મારો લાડકવાયો દેવનો દીધેલ છે.....’ જેવાં હાલરડાં તેમજ ‘ન બોલ્યામાં નવ ગુણ’, ‘બોલે તેનાં બોર વેચાય’ જેવી કહેવતો, ‘આંખ આડા કાન કરવા’, ‘રાતા પીળા થઈ જવું’ જેવા રૂઢિપ્રયોગો પણ લોકસંસ્કૃતિનાં ઉદાહરણ છે.

હસુ યાજ્ઞિક – “લોકસંસ્કૃતિ એ લોકમાનસ અને સાહિત્યના પાયા છે. સભ્યતાનો વિકાસ અને સંસ્કૃતિની ઉપલબ્ધિ બંનેની વિકાસયાત્રા સાથે લોકસંસ્કૃતિ જોડાયેલી છે.”

કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાય – લોકવિદ્યાને લોકસંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. “લોકવિદ્યા એટલે લોકોએ પોતાનાં જીવન માટે જરૂરી એવી પોતે નિપજાવી કાઢેલી વિદ્યા કે જ્ઞાન છે જે લોકસમાજમાં ઉત્પન્ન થાય છે.”

ભારતની અહમતી પ્રજા સદીઓથી લોકસંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલી છે. આ પરંપરા મૌખિક રહી હોવાથી પુસ્તકનો સીધો આધાર તેના વિકાસમાં જોવા મળતો નથી. એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં હસ્તાંતર દ્વારા તેનો સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ થયો છે. ભૌગોલિક રીતે વિશાળ પ્રદેશ અને વિવિધ આબોહવા ધરાવતાં ભારતમાં ભૌગોલિક વાતાવરણ મુજબ લોકસંસ્કૃતિ જોવા મળે છે. મહદંશે કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાવાળા દેશોમાં અને ગ્રામ્ય પરિવેશમાં લોકગીતો, નાટ્યસ્વરૂપો અને ચિત્રકલા વિકસી છે. આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને લોકસંસ્કૃતિ આ સંદર્ભમાં ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.

વિભિન્ન પહેરવેશ, શૃંગારનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો, રોજિંદા ભોજનનું વૈવિધ્ય અને સાથે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય એ ઉક્તિ ભારતીય સંસ્કૃતિના વૈવિધ્યને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે.

ગુજરાતમાં ગરબા અને ભવાઈ, પંજાબમાં ભાંગડા, મહારાષ્ટ્રમાં લાવણી, આસામમાં બિહુ વગેરેમાં જે-તે પ્રદેશની લોકસંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. જોકે સામાજિક સંદર્ભ બદલાતા લોકસંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બદલાયું છે.

(3) આદિવાસી સંસ્કૃતિ (Tribal Culture) : વર્ષોથી આ ભૂમિમાં રહેતા આદિવાસીઓની સંખ્યા ભારતમાં નોંધપાત્ર છે. આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ આગવી ઓળખ ધરાવતી હોવાથી તેને જાણવી-સમજવી જરૂરી છે. આદિવાસી સંસ્કૃતિને સમજવી હોય તો ભારતીય સંસ્કૃતિ-સભ્યતાના સંદર્ભમાં જ જોઈ સમજી શકાય.

આદિવાસી સંસ્કૃતિ શાસ્ત્રીય કે પ્રશિષ્ટ અને લોકસંસ્કૃતિથી જુદી પડે છે. જોકે આદિવાસી સંસ્કૃતિ લોકસંસ્કૃતિનાં ઘણાં તત્ત્વો ધરાવે છે; પરંતુ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતિ સાથે અપવાદરૂપે સંબંધ ધરાવે છે. આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન અને આધુનિક સંસ્કૃતિનો સમન્વય જોવા મળે છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ વર્ષો સુધી અકબંધ રહી; પરંતુ ખ્રિસ્તી મિશનરીની અસર તેમજ આઝાદી બાદની વિકાસ યોજનાને લીધે વિવિધ લોકોના સંપર્કમાં આવવાને લીધે તેમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ લુપ્ત થવાને આરે છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા :

ભુપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ – “પ્રકૃતિ સાથેનો સીધો સંપર્ક અને પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવતી જીવનરીતોને મહત્ત્વ આપતી, સામૂહિક ઉત્સવ, ઉજવણી, નાચ-ગાન અને સામૂહિક જીવનનું પ્રભુત્વ ધરાવતી સંસ્કૃતિ એટલે આદિવાસી સંસ્કૃતિ.”

આદિવાસીઓની જીવનરીતો, તેમના રિવાજો અને તેમની સરળ માન્યતામાં આદિવાસી સંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિનાં ચાર લક્ષણો છે :

(1) કદમાં નાની	(2) વિવિધતા
(3) વિશિષ્ટતા	(4) સ્વાવલંબન

આ ચાર લક્ષણો આદિવાસી સમાજની ભૌગોલિક અને વસ્તીવિષયક પરિસ્થિતિ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે, જેનો વિગતવાર પરિચય પ્રકરણ-૩માં જોઈશું.

આદિવાસી કલાસંસ્કૃતિ :

આદિવાસી જે કામ કરે છે તે સહજ સ્વાભાવિક હોય છે. તેઓ કળાને સૌંદર્યનિર્માણનું સાધન સમજતા નથી. તેઓને માટે તો એ જીવનનું અભિન્ન અંગ છે. આદિવાસી કલા અંગે વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં કહી શકાય કે આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં કલાનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. આ લક્ષણોમાં માધ્યમ (medium), સાધનો (tools), પ્રક્રિયા (process), ઉપયોગ (function), શિક્ષણ (learning), જીવનતત્ત્વ (live), સાતત્ય (continuity), સહવાસ (togetherness), વિજ્ઞાન (science) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આપણે અહીંયાં તેમની ચિત્રકલા, ગીત-સંગીત-નૃત્યકલા અને માટીકલા અંગે ચર્ચા કરી આદિવાસી કલાસંસ્કૃતિ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

ચિત્રકલા : રાઠવાઓના પીઠોરાનાં ચિત્રો, ચૌધરીઓના નવાનાં ચિત્રો, કુંકણીઓના પસલી, ભીલોના ભારાડી, ભીલ ગરાશિયાનાં ગોત્રજનાં ચિત્રો એમ અનેક સ્વરૂપો આદિવાસી ચિત્રકલાની ભેટ છે. રાઠવા લોકોના ઘરની દીવાલ પર જે ચિત્ર થાય છે, જે દેવપીઠારો ચીતરાય છે, તેની સાથે તે જીવન ગુજારે છે. બધા ભેગા મળીને ચીતરે, ચિત્ર કરે ત્યારે ઉપવાસ કરે છે. વળી ચિત્ર કરતા પહેલાં સાત લીપણ કુંવારી કન્યા કરે છે. સંગીત, નાચ-ગાન સાથે ચિત્ર બને છે. ચિત્ર એ સમૂહ જીવનનું ઉત્સવરૂપ તત્ત્વ છે. તેઓનાં ચિત્રોમાં દેવો આવે, રાજા આવે, ખેડૂત આવે, ઝાડ-પાન, સૂરજ-ચંદ્ર, જીવડાં, પશુ-પક્ષી સૌ આવે અને એમાં ભભકદાર રંગો પુરાય.

ગીત-સંગીત-નૃત્યકલા : ગીત, સંગીત અને નૃત્ય આદિવાસી જીવન સંસ્કૃતિના મહત્ત્વના અંશો છે. તેઓના આર્થિક રીતે વિષમ જીવનમાં નવી ચેતના, ઉલ્લાસ અને પ્રાણ સિંચવાનું કામ ગીત, સંગીત અને નૃત્ય કરે છે.

આદિવાસી સંગીતકલામાં તેમના સંગીતનાં જુદાં જુદાં વાદ્યોનું ખૂબ મહત્ત્વ જોવા મળે છે. આ વાદ્યો લાકડાનાં, હાડકાનાં અને ચામડાના ઉપયોગથી બને છે. તેઓનાં સંગીત વાદ્યોમાં ચર્મવાદ્યોમાં ઢોલ, ડોબરું, નગારું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, તો સુષિર વાદ્યોમાં વાંસળી, શંખ, શરણાઈ, ભૂંગળનો સમાવેશ થાય છે. તંતુવાદ્યમાં તંબૂરો, સારંગી અને બોરનો સમાવેશ થાય છે તથા ડોબરું, ત્રાંસા, મંજીરા જેવા આ સંગીતવાદ્યો સાથે એમનાં લોકગીતો જે ઋતુઓ, દેવો અને સામાજિક જીવનને વણી લેતાં ગીતોનું તેઓ સતત ગાન કરતા રહે છે. આદિવાસીઓના

જીવનમાં નાચ-ગાનનું ખૂબ મહત્વ છે. તેઓનાં નૃત્યો સામૂહિક હોય છે. જેમ કે ઘેરૈયા નૃત્ય, ડાંગ જિલ્લાનું તારફા નૃત્ય, ડાકણી નૃત્ય, ડોબરું નૃત્ય વગેરે જોવા મળે છે.

માટીકલા : આદિવાસીઓમાં વિશિષ્ટ માટીકલા સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે. તેઓ માટીમાંથી વાસણો, રમકડાં અને દેવમૂર્તિ બનાવે છે. ગુજરાતના પોશીના વિસ્તારમાં ભીલ-ગરાશિયા માટીના ઘોડાઓ દેવને ચડાવે છે. તેઓ એ ઘોડાને જીવતા ઘોડા જેટલું જ માન આપે છે. ગુજરાતમાં આદિવાસી જાતિ પૈકી ચૌધરી, ગામીત, ધોડીયા, ભીલ, રાઠવા સૌ માટીના ઘોડા, હાથી, વાઘ, ગાય, બળદ, પુરુષ, સ્ત્રી વગેરેની મૂર્તિ બનાવે છે અને તે મૂર્તિઓ દેવને ચડાવે છે. આ સૌ પ્રકૃતિના અંશ છે તેવા ભાવ અને વિચાર આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં હંમેશાં મહત્વ ધરાવે છે.

ભારતીય સમુદાય

ભારતીય સમાજ બહુમુખી સમાજ તરીકે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ધરાવે છે. તેમાં અનેક જુદા જુદા સમુદાયો જેવા કે ધાર્મિક સમુદાય, ગ્રામીણ અને શહેરી સમુદાય તથા આદિવાસી સમુદાયો જોવા મળે છે, જેની અહીં માહિતી મેળવીશું.

સમુદાયનો અર્થ :

“સમુદાય એટલે નિશ્ચિત ભૌગોલિક પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા, સમાન સંસ્કૃતિ અને અમેપણાંની સામૂહિક ભાવના ધરાવતા, પારસ્પરિક સંબંધ ધરાવતા માનવસમૂહને સમુદાય કહે છે.”

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સમુદાયના પ્રકારો માટે જુદા જુદા આધાર હોય છે. અહીં આપણા અભ્યાસક્રમને લક્ષમાં રાખીને ધાર્મિક સમુદાય, ગ્રામીણ સમુદાય, શહેર સમુદાય અને આદિવાસી સમુદાયની વિસ્તૃત સમજ મેળવીશું.

સમુદાયના પ્રકારો :

(1) ધાર્મિક સમુદાય :

વિદ્યાર્થીમિત્રો તમે પ્રકરણ-1માં ભારતના ધાર્મિક સમુદાય અંગેની આંકડાકીય માહિતી મેળવી. અહીં આપણે વિભિન્ન ધાર્મિક સમુદાયની ખાસિયતો જોઈશું.

ધાર્મિક સમુદાયની વ્યાખ્યા :

ધાર્મિક સમુદાય એટલે એવું ચોક્કસ જૂથ કે જેને પોતાનું આગવું તત્ત્વજ્ઞાન, પૂજા-ઉપાસના પદ્ધતિ, ધાર્મિક માન્યતાઓ, વિધિ-વિધાનો અને આચાર સંહિતામાં સમાનતા હોય છે.

મિત્રો, આપણો ભારત દેશ બહુધર્મી છે. તેમાં જુદા જુદા ધાર્મિક સમુદાયમાં જોઈએ તો હિંદુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન પારસી અને યહૂદી ધર્મનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં દરેક ગામ કે શહેરમાં મંદિર, મસ્જિદ, ગિરિજાધર (ચર્ચ), ગુરુદ્વારા કે અગિયારી જેવાં સ્થળો ધર્મનાં પ્રતીક સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

ભારતનાં બંધારણની કલમ 25(1) દરેક વ્યક્તિને પોતાનો ધર્મ સ્વતંત્ર રીતે સ્વીકારવા, વ્યવહારમાં લાવવા તેમજ તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો અધિકાર આપે છે. વિશ્વમાં ભારતમાં પ્રવર્તતી ધાર્મિક વિશ્વાસની સહિષ્ણુતા અને વિવિધતાની સ્વીકૃતિ ઉદાહરણરૂપ બને છે. ભારતમાં બધા જ પ્રકારના લોકો પોતાની ધાર્મિક શ્રદ્ધાને માનવા અને તેને સુરક્ષિત રાખવા સ્વતંત્ર છે. જુદા જુદા ધાર્મિક સમુદાયનો પરિચય નીચે મુજબ મેળવીશું.

(1) હિંદુ સમુદાય :

હિંદુ ધર્મમાં વ્યક્તિનું ધર્મનું સત્યપદ જન્મથી નક્કી થાય છે. તેઓ ઈશ્વર નામની શક્તિ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપી છે, વ્યક્તિ ઈશ્વર સુધી પહોંચી શકે છે તેવો દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવે છે. હિંદુ સમુદાય એક ઈશ્વરમાં માનતો નથી. આ ધર્મમાં અનેકવિધતા જોવા મળે છે. ધર્મ, કર્મ, મોક્ષ ત્રણ મહત્વના સિદ્ધાંતો છે. ધર્મ નૈતિક શક્તિ છે. કર્મ-વ્યક્તિને સારાં-ખરાબ કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડે છે. મોક્ષ કર્મ અને જન્મ-મૃત્યુના બંધનમાંથી મુક્તિ આપે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમનું ધર્મ પુસ્તક, મંદિર તેમનું ધર્મસ્થાન છે તેમજ ધર્મસ્થાનોમાં સેવા-પૂજા કરનારને પૂજારી કહેવામાં આવે છે.

હિંદુ ધાર્મિક ગ્રંથો અનુસાર વ્યક્તિએ સમગ્ર જીવન દરમિયાન 16 સંસ્કારોમાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમાં મુખ્ય જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ સંસ્કાર છે.

હિંદુ ધર્મમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત અને સ્માર્ત એવા ચાર ભાગો જોવા મળે છે. શૈવ શંકર-શિવની પૂજા કરે

છે. વૈષ્ણવો-વિષ્ણુની, શાક્ત દેવી કે માતાજીની અને સ્માર્ત એ શિવ-વિષ્ણુ કે દેવી એમ ત્રણેયની પૂજા કરે છે. હિંદુ ધર્મમાં અનેક સંપ્રદાયો, પંથો, વાડાઓ છે, જે ખૂબ જ જટિલ છે તેમ છતાં તેઓ વિશાળ હિંદુ સમુદાય સાથે પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે. આમ, હિંદુ ધર્મમાં અનેકવિધતા હોવા છતાં તેઓ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. તીર્થયાત્રા કરવી, દાન આપવું, જુદાં જુદાં ધાર્મિક વ્રતો કરવા, ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન અને તહેવારો ઊજવવા, પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરવું, ધર્મસ્થાનો અને સંતોને દાન અને સેવા આપવી વગેરેનું ખૂબ મહત્વ છે તેમજ દિવાળી, હોળી, નવરાત્રિ તેમના ધાર્મિક તહેવારો છે.

(2) મુસ્લિમ સમુદાય :

સમગ્ર ભારતમાં ઈસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓ જોવા મળે છે. તેઓ ધાર્મિક પુસ્તક કુરાને શરીફને ઈશ્વરનું શાબ્દિક સ્વરૂપ માને છે. મુસ્લિમોની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં નમાઝ, રોજા અને હજને મહત્વની ગણી છે. મહમ્મદ પયગંબરે સ્થાપેલો ઈસ્લામ ધર્મ એકેશ્વરવાદમાં માને છે.

કોઈ પણ મુસ્લિમે શરિયતના નિયમોનું પાલન કરવું ફરજિયાત હોય છે. હજયાત્રાને ઈસ્લામ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. મક્કામાં આવેલ પવિત્ર કાબાનાં દર્શનથી હજ થાય છે, જે પાપમાંથી મુક્તિ આપે છે તેવું તેઓનું દૃઢપણે માનવું છે. ઈસ્લામ ધર્મમાં તૌહીદ, નમાઝ, રોજા, જકાત, હજ તેમજ ખેરાત એ મુખ્ય ધાર્મિક વિધિઓ છે. પાંચ વખતની નમાઝ કરવી જરૂરી મનાય છે. આવકનો અમુક હિસ્સો ખેરાત રૂપે આપવો ફરજિયાત હોય છે. ઈસ્લામમાં હિજરી પંચાંગ મુજબ ધાર્મિક બાબતો, લગ્ન અને ઉત્સવોની ઉજવણી થાય છે. મોહરમથી મુસ્લિમોનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે.

ઈસ્લામમાં રમજાન એ સૌથી પવિત્ર મહિનો ગણાય. જેમાં સ્ત્રી-પુરુષો આત્મકલ્યાણ શુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરે છે. જેમાં ચંદ્રદર્શનને મહત્વ આપે છે. તેમના ધાર્મિક સ્થાનને મસ્જિદ કહે છે. જ્યાં તેઓ સામૂહિક નમાઝ અદા કરે છે. ઈસ્લામના અનુયાયીના મૃત્યુ બાદ દફનવિધિ કરવામાં આવે છે.

મુસ્લિમો શિયા અને સુન્ની એમ બે વિભાગોમાં વિભાજિત છે. શિયા કરતાં સુન્ની મુસ્લિમોની સંખ્યા ભારતમાં વધુ છે. તેમના ધર્મગુરુને ઈમામ કહે છે. રમજાન ઈદ, મહોરમ તેમના ધાર્મિક ઉત્સવો છે.

(3) ખ્રિસ્તી સમુદાય :

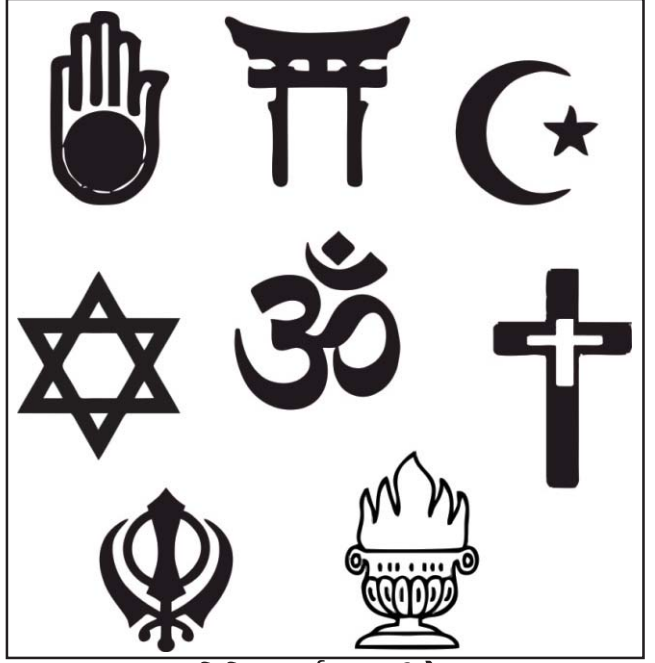
ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મની વસ્તી કરતાં ખ્રિસ્તીઓની વસ્તી ખૂબ ઓછી (2.30 ટકા) છે. ભારતમાં તેઓ ગોવા, મહારાષ્ટ્ર, અરુણાચલ પ્રદેશ, કેરલ અને તમિલનાડુમાં મોટે ભાગે રહેલા છે. ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ મુખ્યત્વે રોમન કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ તેમજ અન્ય સાંપ્રદાયિક ચર્ચમાં વિભાજિત થયેલા છે.

બાઈબલ તેમનું ધર્મ પુસ્તક છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઈસુ ખ્રિસ્તને ઈશ્વરના પયગંબર તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમના ધર્મસ્થાનને ચર્ચ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય ત્રણ સિદ્ધાંતો છે :

- ઈશ્વરના પુત્ર અને સંદેશાવાહક તરીકે ઈસુ ખ્રિસ્તમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ
- સેવા
- પડોશી પ્રત્યે પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા

ભારતમાં કેથલિક સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા વધુ છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મગુરુને પોપ કહે છે. જે પ્રત્યેક ધાર્મિક બાબતોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયમાં જુદાં જુદાં ચર્ચ મહત્વનાં હોય છે. કેથલિક સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ ધાર્મિક તીર્થયાત્રા કરે છે. તેમનાં ધાર્મિક સ્થળ મુંબઈ અને કેરલનું અર્નાકુલમ છે. રોમન કેથલિક

વિવિધ ધર્મના પ્રતીકો

ખ્રિસ્તીઓમાં ચર્ચમાં બિશપ દ્વારા જુદી જુદી પવિત્ર વિધિ કરવામાં આવે છે. લગ્નની વિધિ ચર્ચમાં પાદરી દ્વારા થાય છે. નાતાલ, ઈસ્ટર, ગુડફ્રાઈડ વગેરે તેમના તહેવારો છે.

(4) જૈન સમુદાય :

ભારતમાં જૈન ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી છે. તેઓ મોટે ભાગે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં રહે છે. ભારતના પ્રાચીન ધર્મોમાં જૈન ધર્મની ગણના થાય છે. જૈન ધર્મમાં 24 તીર્થંકરો થયા. જેમાં પ્રથમ ઋષભદેવ અને 24મા મહાવીર સ્વામી છે. જૈન સમુદાયમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર (વસ્ત્ર ન પહેરનાર) એવા વિભાગો છે. હિંદુ ધર્મની જેમ જૈન ધર્મ આત્મા, કર્મનો સિદ્ધાંત અને જીવન-મૃત્યુમાં માને છે. ઉપવાસને સ્વશુદ્ધિ માટેની તપસ્યા ગણે છે. વૈચારિક શુદ્ધિ માટે માનસિક શિસ્તને મહત્ત્વ આપે છે. તેમનું ધાર્મિક પુસ્તક કલ્પસૂત્ર છે. તેઓ અનેકાંતવાદ, પરલૌકિકવાદ, અહિંસા કર્મ, ધર્મ, મોક્ષ, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહના તત્ત્વના જ્ઞાનમાં માને છે.

(5) શીખ સમુદાય :

શીખ ધર્મના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે ભારતના પંજાબ અને ઉત્તર-પૂર્વના પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. શીખ ધર્મ સમતાવાદી અને સમન્વયકારી છે. તેમના ધર્મગ્રંથને ગુરુ ગ્રંથ સાહેબ અને ધર્મસ્થાનને ગુરુદ્વારા કહે છે. તેઓમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. જેમાં જાટ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, કારીગર વર્ગની જ્ઞાતિઓ હોય છે. શીખ ધર્મ અપનાવનાર નિમ્ન જ્ઞાતિના લોકો મજહબી તરીકે ઓળખાય છે. તેઓને સરદાર કહેવામાં આવતા નથી.

તેઓ જે ધાર્મિક કીર્તન કરે છે તેને ગુરુબાની કહે છે. તેમનામાં પાંચ 'ક' નું ખૂબ મહત્ત્વ છે. જેમાં કેશ, કંગા, કુંડું, કચ્છ, કિરપાણનો સમાવેશ થાય છે. શીખ ધર્મમાં લંગરનું આગવું મહત્ત્વ હોય છે. અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર તેમનું ધાર્મિક સ્થળ છે.

(6) બૌદ્ધ સમુદાય :

ભારતમાં શીખ ધર્મના અનુયાયીઓની જેમ બૌદ્ધધર્મીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. મોટા ભાગના બૌદ્ધધર્મીઓ મહારાષ્ટ્રમાં વસે છે. તે ઉપરાંત ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારત અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં વસે છે. સમ્રાટ અશોકના સમયમાં ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો ઘણો હતો. બૌદ્ધ ધર્મમાં હીનયાન, મહાયાન અને વિરાજયાન એવા ત્રણ સૈદ્ધાંતિક તફાવતો છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં બે સ્તર છે. જેમાં ઉચ્ચ સ્તરના બૌદ્ધોમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય અને અમુક કક્ષાના ગૃહપતિઓ છે, જ્યારે નિમ્નસ્તરમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં ધર્માતરિત થયેલા આદિવાસીઓ અને સીમાંત સમૂહો છે. સારનાથ, સાંચી, બોધિગયા બૌદ્ધ ધર્મના મહત્ત્વનાં કેન્દ્રો છે. તેમના ધર્મગુરુ લામા તરીકે ઓળખાય છે. તેમના ધર્મસ્થાનમાં વિશ વિલ (Wish Wheel) હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાનને બૌદ્ધ મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. તેમનું ધર્મ પુસ્તક ત્રિપિટક છે તેમજ તેઓ કર્મ અને પુનર્જન્મમાં માને છે.

(7) પારસી સમુદાય :

ભારતમાં પારસી સમુદાય ખૂબ નાનો છે. તેઓ આઠમી સદીમાં ઈરાનથી દરિયાઈ માર્ગે ગુજરાતમાં થઈને ભારતમાં આવ્યા છે. દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભારતના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઓતપ્રોત થયા છે. ભારતમાં તેઓએ વેપારી સમુદાયની જીવનશૈલી અપનાવી છે. તેઓ પવિત્ર અગ્નિની પૂજા કરે છે. તેમના ધર્મસ્થાનને અગિયારી કહે છે. હૂમ્ત (સારા વિચારો), હુપ્ત (સારા શબ્દો), હુવરસ્ત (સારાં કર્મો) તેમનાં ધાર્મિક સૂત્રો છે. તેમનું ધાર્મિક પુસ્તક અવેસ્તા છે. પતેતી તેમનો મુખ્ય તહેવાર છે.

(8) યહૂદી સમુદાય :

ભારતમાં તેમની વસ્તી ઓછી છે. યહૂદીઓ હિબ્રૂવંશના છે. તેમનાં મુખ્ય બે જૂથ છે. જેમાં એક જૂથ કોચીનમાં અને બીજું જૂથ કોંકણમાં નિવાસ કરે છે. તેમના ધર્મ સ્થાનને ટેમ્પલ માઉન્ટ કહે છે. તેમનું ધર્મ પુસ્તક 'તનખ કે તોરાહ' છે. તેમના ધર્મગુરુને રબ્બી કહે છે. યહૂદી ધર્મનો ઉદ્ભવ જેરુસલેમમાં થયો છે. તેમની ધાર્મિક ફિલોસોફી ન્યાય, સત્ય, શાંતિ, પ્રેમ, દયા અને કરુણા છે. તેઓ જેહોવા અથવા યહોવાહને ભગવાન માને છે. બધા જ યહૂદીઓ ઉપાસના કેન્દ્રમાં સાથે પૂજા-આરાધના કરે છે. ભારતમાંથી ઘણા યહૂદીઓ ઈઝરાયલમાં સ્થળાંતરિત થયેલા છે.

આમ, ભારતમાં દરેક ધાર્મિક સમુદાયોમાં પણ વૈવિધ્ય છે. ભારત સરકારે મુસ્લિમ, શીખ, ખ્રિસ્તીઓ, બૌદ્ધ, પારસી અને જૈન એમ છ સમુદાયોને લઘુમતી તરીકે જાહેર કર્યા છે. ભારતમાં બધી મળીને 17.17 ટકા લઘુમતી વસ્તી છે. આ ધાર્મિક લઘુમતીઓનાં કલ્યાણ માટે કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

(2) ગ્રામીણ સમુદાય :

ગામડું એ પ્રકૃતિની નિકટ વસવાટ કરતા મોટે ભાગે ખેતી અને ખેતી સાથે સંબંધિત વ્યવસાય કરતા અને વિશિષ્ટ જીવનશૈલી ધરાવતા લોકોનો બનેલો નાનો પ્રાથમિક સમુદાય છે. જેમાં મોટે ભાગે એકવિધતા અને એકતા હોય છે. કૃષિ અને જ્ઞાતિ આધારિત સ્તરીકૃત સામાજિક અસમાનતા હોય છે. લોકો મોટે ભાગે પરંપરાને વળગી રહેવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી તેઓ પરિવર્તનનો ધીમો સ્વીકાર કરે છે. સામાજિક ગતિશીલતા પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે.

સમગ્ર ભારતમાં એકસમાન સ્વરૂપના ગ્રામ સમુદાય નથી; પરંતુ કદ, વસવાટની ઢબ તેમજ સામાજિક રચનામાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ગ્રામ સમુદાયમાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, કોમ, ભાષાકીય બંધારણ, સંસ્કૃતિમાં તફાવતો હોય છે. છતાં ગ્રામ સમુદાયમાં પ્રદેશ અને દેશના સંદર્ભમાં કેટલાંક તત્ત્વો સમાન હોય છે.

ગ્રામ સમુદાયની વ્યાખ્યા :

જુદા જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ ગ્રામ સમુદાયની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ દર્શાવી છે :

એમ. એન. શ્રીનિવાસ - “ગામડું એક પરસ્પરાવલંબી એકમ છે. મહદંશે આત્મનિર્ભર છે. ગામને પોતાની ગ્રામ સમિતિ છે. ગામડાની અંદર દરેક જ્ઞાતિ પોતાનું આગવું જીવન જીવે છે. ગામડું એ જ્ઞાતિ જેવા ભિન્ન ભિન્ન આડા સ્તરોનો બનેલો ઊભો એકમ છે.”

એસ. સી. દૂબે - “ગામડું એક પ્રાદેશિક જૂથ છે. તે સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક વિધિ વિધાન અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો એકમ છે. તે સંગઠિત રાજકીય સમાજનો ભાગ છે. વ્યક્તિ ગ્રામ સમુદાય ઉપરાંત જ્ઞાતિ, ધર્મ, પ્રાદેશિક જૂથની સભ્ય હોય છે. ગામડામાં એકથી વધુ જ્ઞાતિઓ હોય છે. જે ગામના સામાજિક, ધાર્મિક અને વહીવટી સંગઠનમાં સુગ્રથિત થયેલી હોય છે.”

ડી. એન. મજમુદાર - “ગ્રામ સમુદાયને એક જીવનશૈલી તરીકે પારિભાષિત કરે છે.”

ગ્રામ સમુદાયનાં લક્ષણો :

ગ્રામ સમુદાયનો અર્થ અને વ્યાખ્યાના આધારે તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

(1) પ્રકૃતિમય જીવન :

ભારતીય ગ્રામ સમુદાયના લોકો પ્રકૃતિની નિકટના સંબંધમાં જીવન જીવે છે. આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી હોવાથી જમીન સાથે સતત સંપર્કમાં રહે છે. ખેતી માટે વરસાદ, સૂર્ય, વનસ્પતિ, પશુ, નદી, તળાવ, પવન વગેરે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની નજીક પોતાનું જીવન જીવે છે.

(2) નાનો પ્રાથમિક સમુદાય :

ભારતના મોટા ભાગનાં ગામડાં નાનાં કદનાં છે. તેને લીધે દરેક ગ્રામજનો એકબીજાથી પરિચિત હોય છે. તેથી તેમની વચ્ચે સામાજિક નિકટતા હોય છે, જે પ્રસંગોપાત ગ્રામ એકતા સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે.

(3) બહુમુખી સમાજ :

ગ્રામ સમુદાય અનેક જૂથોનો બનેલો બહુમુખી સમાજ છે. તેમાં જુદા જુદા જ્ઞાતિ સમાજ હોય છે. જ્ઞાતિ, ધર્મ, કોમ વગેરેનું વૈવિધ્ય હોય છે. વિભિન્ન જૂથો સામુદાયિક જીવનમાં સુગ્રથિત થયેલા હોય છે.

(4) એકવિધતા :

ગ્રામ સમુદાયમાં ધર્મ, ભાષા, પોશાક, રીત-રિવાજો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, કેટલેક અંશે વ્યવસાયમાં એકવિધતા હોય છે. જોકે તેમાં વૈવિધ્ય કે તફાવતો હોય છે. પરંતુ તે ગૌણ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. એકવિધતા ગામની એકતામાં ફાળો આપે છે.

(5) કૃષિ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા :

ગ્રામ સમુદાયની અર્થવ્યવસ્થા ખેતી આધારિત જોવા મળે છે. ખેતી એટલે પ્રકૃતિ પાસેથી પ્રત્યક્ષ આજીવિકા મેળવવી. કૃષિ સંબંધિત અન્ય વ્યવસાયો પણ જોવા મળે છે.

(6) જ્ઞાતિ-વિભાગો :

ગ્રામ સમુદાયમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે દરજ્જાના તફાવતો હોય છે. જ્ઞાતિના પાયા ઉપર ભેદભાવો હોય છે; પરંતુ જ્ઞાતિઓ વ્યવસાયિક સેવાઓ દ્વારા પરસ્પરાવલંબિત હોય છે. ગ્રામ સમુદાયોમાં કૃષિ આધારિત વર્ગરચના

જોવા મળે છે. જેમાં સમૃદ્ધ, મધ્યમ અને નાના ખેડૂતોનો વર્ગ, ખેડૂત-ખેતમજૂરનો સમાવેશ થાય છે.

(7) કુટુંબવાદ :

ગ્રામીણ સમુદાય સંયુક્ત કુટુંબની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. ગ્રામીણ સમુદાયની પાયાની સંસ્થા તરીકે કુટુંબ ગામના સામુદાયિક જીવન ઉપર સર્વાંગી અસર ઉપજાવે છે. ગામના સામાજિક સંબંધો ઉપર કૌટુંબિક સંબંધોનો વિશેષ પ્રભાવ પડે છે.

(8) ગ્રામીણ ધર્મ :

ગ્રામીણ સમુદાયનો ધર્મ પ્રકૃતિપ્રધાન હોય છે. સૂર્ય, પાણી, જમીન, પશુ જેવાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે સંબંધિત છે. કુદરતી આફતોને લીધે તેઓ નસીબવાદી વલણ ધરાવતા હોય છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વોની પૂજા-અર્ચના-આરાધના કરતાં હોય છે.

(9) જ્ઞાતિપંચ, ગ્રામ પંચ :

ગ્રામ સમુદાયમાં જ્ઞાતિપંચ, ગ્રામપંચ સામાજિક નિયંત્રણનું કામ કરે છે. જ્ઞાતિપંચ જ્ઞાતિના નિયમોનું પાલન કરાવે છે. ગ્રામના પંચમાં બધી જ્ઞાતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ હોય છે. ગ્રામપંચ જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનું નિરાકરણ કરે છે. જોકે કાનૂની પંચાયતો આવતા ગ્રામપંચની સત્તા ઘટી છે.

આ ઉપરાંત ગ્રામીણ સમુદાયમાં જ્ઞાતિ અને કૃષિ આધારિત સ્તર રચના હોવાથી ગતિશીલતાની તકો મર્યાદિત રહે છે. જોકે જે ખુલ્લા વ્યવસાયો છે, જે સ્વીકારીને પોતાનો દરજ્જો બદલાવી શકાય છે. ગ્રામજનો પરંપરાને વળગી રહેવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી તેઓ પરિવર્તનને ઝડપથી સ્વીકારતા નથી. જોકે નવી અનામતનીતિ, એન.જી.ઓ.(NGO)ની ભૂમિકા, માહિતી મેળવવાનો અધિકાર, સરકારી યોજનાઓને કારણે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી જુદાં જુદાં પરિબળોની અસર ગ્રામ સમુદાય પર પડી છે. કૃષિકાંતિ, શ્વેતકાંતિ અને સંચારકાંતિને લીધે ગ્રામ સમુદાયો વૈશ્વિક અને રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાનો ભાગ બનવા લાગ્યા છે. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સંસ્થાકીય પરિવર્તનો આવવા લાગ્યા છે. જેથી ગ્રામીણ જીવનશૈલી બદલાવા લાગી છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગામડાંમાંથી શહેરોમાં મોટા પાયે સ્થળાંતરને કારણે ગ્રામીણ વસ્તી ઘટવા લાગી છે.

ગ્રામીણ સમુદાય એ ભૌગોલિક રીતે ક્યાં આવેલો છે અને વિકસિત નગર સમુદાયની કેટલો નજીક કે દૂર છે તેના ઉપર તેનાં લક્ષણોનો આધાર રહેલો છે. જો તે નગર સમુદાયની નજીક હોય અને વાહનવ્યવહારથી જોડાયેલો હોય તો તેનાં લક્ષણોમાં ઘણું બધું પરિવર્તન જોવા મળતું હોય છે. જ્યારે વિકસિત સમાજથી દૂર હોય તેવા ગ્રામીણ સમુદાયમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણો વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળતા હોય છે.

(3) શહેર સમુદાય :

ભારત ગામડાંઓના દેશ તરીકે ઓળખાય છે. તેમ છતાં ભારતમાં પ્રાચીન સમયની સિંધુખીણ (મોહેન્જો-દડો, હડપ્પા)ની શહેરી સભ્યતા જોવા મળે છે. ભારતને તેનાં શહેરોની પ્રાચીન પરંપરા રહી છે. અનેક વિદેશી મુસાફરો જેવા કે હ્યુ એન સંગ, ફાદ્યાન વગેરેએ પોતાનાં લખાણોમાં ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનાં વિકસેલાં શહેરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દા.ત., કાશી (બનારસ), મથુરા વગેરે શહેરો અને તેની આસપાસનાં ગામડાંઓ વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારના સંબંધો પણ હતા.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આવા નગર સમુદાય અંગે આપણે માહિતી મેળવીશું.

શહેર સમુદાયનો અર્થ :

શહેર માટે નગર શબ્દ પ્રચલિત છે. શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા લોકોના બનેલા સમુદાયને શહેર સમુદાય કહે છે. જેમાં વસ્તીનું કદ મોટું અને ઘનતા વધુ હોય છે. મોટા ભાગની વસ્તી બિનકૃષિ વ્યવસાયમાં કામ કરતી

શહેર સમુદાય

હોય છે. આવા નગરનું કદ મોટું હોવાથી તેના સભ્યો વચ્ચે ઔપચારિક સંબંધો હોય છે. ધર્મ, વ્યવસાય, કોમ, જ્ઞાતિ, ભાષા, હિતો વગેરે બાબતોમાં વિવિધતા હોય છે. મોટે ભાગે પ્રકૃતિથી દૂર હોય છે. સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જોઈએ તો શહેર કે નગર સમુદાય એક જીવનશૈલી છે. નગરમાં વધુ વસ્તી અને ગીચતા હોય છે. વાહનવ્યવહારની અવરજવર, ખરીદ-વેચાણ, વૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક સગવડ વધુ હોય છે. નગર સમુદાયના લોકોની સામાજિક વ્યવસ્થા અને માન્યતાઓ તેમજ શ્રદ્ધાઓમાં વૈવિધ્ય હોય છે.

ભારતમાં એક સમાન સ્વરૂપના નગર સમુદાય નથી પરંતુ તેમાં કદ, કાર્ય, રચના, વસવાટની ઢબ વગેરેમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

શહેર સમુદાયની વ્યાખ્યા અને લક્ષણો :

લૂઈ વર્થ - “મોટું કદ, ગીચ વસ્તી અને અનેકવિધતા એ નગર સમુદાયની મહત્વની બાબતો છે.”

કિંગસ્લે ડેવિસના જણાવ્યા મુજબ નગર સમુદાય વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે :

(1) અનેકવિધતા :

નગર સમુદાયના સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જેમ કે ધર્મ, ભાષા, જ્ઞાતિ, સંસ્કૃતિ, વ્યવસાય વગેરેમાં અનેકવિધતા હોય છે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પાર્શ્વભૂમિના તફાવતો જોવા મળે છે.

(2) દૂરવર્તી સંબંધો :

નગર એ દૂરવર્તી સમુદાય છે. જેમાં તેના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધો અને સંપર્કો પોતાનાં હિત સંતોષવા પૂરતા મર્યાદિત હોય છે. માત્ર ભૌતિક નિકટતા હોય છે. સામાજિક નિકટતા ઓછી હોય છે. સંબંધોમાં વધુ યાંત્રિકતા અને ઔપચારિકતા હોય છે.

(3) વૈયક્તિકરણ :

નગર સમુદાયમાં વ્યક્તિનું વૈયક્તિકરણ થાય છે. એટલે કે વ્યક્તિએ પોતાનાં હિતો સંતોષવા પોતે જ સાધનની પસંદગી કરીને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તેમાં આવતી મુશ્કેલીઓને પોતે જ દૂર કરી ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા વ્યક્તિએ એકલાએ જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આથી વ્યક્તિ નગર સમુદાયમાં એકલાપણું અનુભવે છે.

(4) સામાજિક ગતિશીલતા :

સામાજિક ગતિશીલતા નગર સમુદાયની ખાસિયત બની રહે છે. નગરમાં વ્યક્તિની ગતિશીલતાને પ્રોત્સાહન મળે છે. તે માટે જુદાં જુદાં પ્રલોભનો, તકો અને અનેક પ્રકારનાં આકર્ષણો જે વ્યક્તિને સામાજિક ગતિશીલતા માટે પ્રેરે છે. પ્રાપ્ત દરજ્જા વધુ મહત્વના હોય છે. જુદા જુદા વ્યવસાયો, તાલીમ, શિક્ષણની સગવડોનો લાભ લઈ વ્યક્તિ પોતાનો દરજ્જો ઊંચો લઈ શકે છે. સમાજજીવનમાં સ્પર્ધાનું તત્વ વિશેષ હોય છે.

(5) દૂરવર્તી સામાજિક નિયંત્રણ :

નગર વિશાળ અને દૂરવર્તી સમુદાય હોવાથી જાહેર જીવન શક્ય બનાવવા તેમજ સામુદાયિક સંગઠન જાળવવા અને લોકોના જાનમાલ, હકો-હિતોનું રક્ષણ કરવા કાયદો, પોલીસતંત્ર, કોર્ટ, ગુપ્તચર વિભાગો, વહીવટી વિભાગો વગેરે જરૂરિયાત બની રહે છે. નગર સમુદાયમાં ગ્રામ સમુદાય કરતાં ધોરણભંગ વર્તન છુપાવવાની વધુ તક હોય છે.

(6) સામાજિક સહિષ્ણુતા :

નગર સમુદાયમાં અમુક વર્તનો અને વિવિધતાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવાય છે. એટલે કે વ્યક્તિ પોતાના કરતા ભિન્ન જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ, ભાષા, કોમ આચાર-વિચાર, વ્યવહારો, અભિપ્રાયો, સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ઉદારતા કે સમભાવ રાખીને પોતાનામાં સમાવી લે છે. નગર સમુદાયમાં દૂરવર્તી સંબંધો અને યંત્રવત્ જીવન હોવાથી જુદા જુદા પ્રકારની વ્યક્તિઓ, જૂથો, સંસ્કૃતિ અને વર્તન પ્રત્યે સહિષ્ણુતાનો ભાવ સામાજિક અનુકૂલન દર્શાવે છે.

(7) સ્થાનિક પૃથક્તા :

નગર સમુદાય જુદા જુદા ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં વિભાજિત થાય છે. નગરના અમુક વિસ્તારો વેપાર-વાણિજ્ય ઉદ્યોગ-ધંધાનું કેન્દ્ર હોય છે. અમુક વિસ્તારોમાં રહેઠાણ, મનોરંજન, શિક્ષણ, વહીવટ, ચિકિત્સા,

ધર્મ વગેરે અવર-જવર સંબંધી કેન્દ્રો વિકસ્યા છે.

(8) યંત્રવત્ જીવન :

યંત્રવત્ જીવન નગર સમુદાયની ખાસિયત છે. વ્યક્તિનું જીવન ઘડિયાળના કાંટાની જેમ સંચાલિત થતું હોય છે. વ્યક્તિ માનસિક રીતે સતત વ્યગ્રતા, તંગદિલી અને સંઘર્ષનો અનુભવ કરે છે.

(9) સ્વૈચ્છિક સંગઠન :

નગર સમુદાયમાં સેવા અને માનવતાવાદી સ્વૈચ્છિક સંગઠનો જોવા મળે છે. જોકે નગરમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનો, અનેક મંડળો શહેરની સામાજિક જરૂરિયાત પ્રમાણે વિકસે છે, જે વ્યક્તિને સામાજિક-આર્થિક, માનસિક સલામતી પૂરી પાડે છે. વર્તમાન ભારતમાં શહેરીકરણ વધતું જાય છે. શહેરનાં સ્વરૂપ, આકાર બદલાવા લાગ્યા છે. વસ્તીની ગીચતા અને વૈવિધ્યમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. સાથે સાથે શહેર સમુદાયમાં અનેક નવી સમસ્યાઓ પણ ઉદ્ભવી છે. જેવી કે ગંદા વસવાટો, ટ્રાફિક, પ્રદૂષણ વગેરે.

(4) આદિવાસી સમુદાય :

ગ્રામ સમુદાય અને નગર સમુદાયથી જુદી એવી વિશિષ્ટ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક જીવનશૈલી ધરાવતા અને મોટે ભાગે પ્રાથમિક કક્ષાનું સામુદાયિક જીવન જીવતા જુદા જુદા આદિવાસી સમુદાય ભારતમાં વસવાટ કરે છે.

આદિમ જાતિઓ, આદિવાસીઓ કે આદિમ સમુદાયને બંધારણના અનુચ્છેદ 342(1)ના આધારે અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઈમ્પિરીયલ ગેઝેટિયર આદિવાસી સમુદાયને નીચે મુજબ સમજાવે છે :

“આદિવાસી કેટલાંક કુટુંબોનો સમુદાય છે જે સમાન નામ સમાન બોલી ધરાવતું અંતર્વિવાહી જૂથ છે તથા તેઓ સમાન પ્રદેશમાં વસે છે અથવા સમાન પ્રદેશના વતની છે તેવી માન્યતા ધરાવે છે.”

આદિવાસી સમુદાય સમાજના અન્ય લોકોથી સામાજિક વ્યવસ્થા અને અન્ય બાબતોમાં જુદા પડે છે. સમુદાયના સંદર્ભમાં આદિવાસી સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

(1) નિશ્ચિત ભૌગોલિક સ્થાન :

સમુદાયની વ્યાખ્યામાં આ મહત્વનું લક્ષણ છે. દરેક આદિવાસી સમુદાય નિશ્ચિત ભૌગોલિક સ્થાનમાં વસે છે. દા.ત., ગુજરાતમાં સાબરકાંઠાથી શરૂ કરી આહવા-ડાંગ સુધીની ઉત્તર-પૂર્વ પટ્ટીમાં મોટા ભાગના આદિવાસી સમુદાય વસે છે. તેમના નિશ્ચિત ભૌગોલિક વસવાટના સ્થાનને મૂળ વતન તરીકે જ ઓળખાવે છે.

(2) વિશિષ્ટ નામ :

પ્રત્યેક સમુદાય વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે જુદા જુદા આદિવાસી સમુદાયને પોતાનાં વિશિષ્ટ નામ હોય છે. જેમ કે ગુજરાતમાં ભીલ, દુબળા, બાવડ્યા વગેરે વિશિષ્ટ નામ સમુદાયની ઓળખ બની રહે છે.

(3) સમાન ભાષા કે બોલી :

દરેક આદિવાસી સમુદાયને ચોક્કસ અને સર્વસામાન્ય ભાષા કે આગવી બોલી હોય છે. ભારતના આદિવાસી સમુદાયમાં લિપિ જોવા મળતી નથી; પરંતુ સમાન ભાષા કે બોલી હોય છે.

(4) સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન :

આદિમ સમાજ પ્રમાણમાં વધારે સાદો અને એકવિધતાવાળો જોવા મળે છે. આવી એકવિધતા ભાષા ઉપરાંત વ્યવસાય, કુટુંબ વ્યવસ્થા, લગ્ન વ્યવસ્થા આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનો વગેરેમાં હોય છે. જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ઈમાઈલ દર્બાઈમ આવા સામાજિક સમુદાયને યાંત્રિક એકતા તરીકે વર્ણવે છે. આ સમુદાય એ અર્થમાં યાંત્રિક છે કે તેમાં રહેલાં જૂથો એકબીજાં સાથે યંત્રવત્ રીતે જોડાયેલાં હોય છે. જે મોટે ભાગે બધા જ સમાન વ્યવસાય કરે છે. દા.ત., સામુદાયિક ખેતી, પશુપાલન, કુદરતી ખાદ્ય સંકલન વગેરે. દરેક કુટુંબ પોતાનો જીવનનિર્વાહ પોતાની સામુદાયિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા કરે છે. જેઓમાં સાદું શ્રમવિભાજન હોય છે.

આદિવાસીઓમાં સામુદાયિક ભાવના જળવાઈ રહે તે માટે અનેક તહેવારો, ઉત્સવો તેમજ આનંદ-પ્રમોદ કે મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓ સમુદાયના સભ્યો સાથે મળીને ઊજવે છે. તેમનાં નૃત્યો પણ વ્યક્તિગત નથી. જેમ કે આસામનું

બિહુ નૃત્ય કે ગુજરાતનું ડાંગી નૃત્ય કે વિશ્વમાં કોઈ પણ આદિવાસી નૃત્ય સામુદાયિક સ્વરૂપનું જોવા મળે છે.

સામાજિક રીત-રિવાજો, પરંપરાઓ વ્યક્તિવાદી નહિ પરંતુ સમુદાયને મહત્ત્વ આપે છે. ધાર્મિક આચરણમાં સમુદાયની રીતો મહત્ત્વની હોય છે. આદિવાસી સમુદાયમાં કુટુંબ જેમાં સગપણના સંબંધો વધુ મહત્ત્વના હોય છે. સગપણ વ્યવસ્થા વધુ વિકસિત હોય છે.

તેઓ ધર્મમાં મોટે ભાગે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને દેવ ગણીને પૂજે છે. ભૂત-પ્રેત, ડાકણ જેવી અનેક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધાઓમાં માનતા હોય છે. સામુદાયિક ભાવના વધારવામાં ધર્મની રીતોમાં ઉપાસના, માન્યતા, મૂલ્યો મહત્ત્વનાં હોય છે.

(5) યુવાગૃહો :

કેટલાક આદિવાસી સમુદાયમાં યુવાનો માટેનાં અલગ યુવાગૃહો હોય છે. જ્યાં તેમને સામુદાયિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શિકાર કે જીવનનિર્વાહની રીતોની તાલીમ, સમાજના ધોરણ મુજબનું સામાજિકરણ કરવામાં આવે છે.

(6) સામાજિક નિયંત્રણ :

આદિવાસી સમુદાયના સંચાલક તરીકે એક મુખ્ય વ્યક્તિ હોય છે, જે જૂથનો વડો કે સરદાર હોય છે. તે સમગ્ર સમુદાયને નિયંત્રિત કરે છે. તે પોતે જ સમુદાયનાં ધોરણો કે નિયમો ઘડે છે, જે સમુદાયના સભ્યોના વર્તનને નિયંત્રિત કરે છે. સમુદાયના બધાજ સભ્યોએ ધોરણનો અમલ કરવો પડે છે. સમુદાયનો કોઈ પણ વ્યક્તિ ધોરણભંગ વર્તન કરે તો તે સમગ્ર સમુદાયને નુકસાન થાય છે એવું માનવામાં આવે છે, પરિણામે સમુદાયનાં ધોરણોનો અમલ કરવામાં ન આવે તો તેની ઘણી કડક સજા કે શિક્ષા હોય છે. કેટલાક સંજોગોમાં વ્યક્તિને સજાના ભાગરૂપે સમુદાયથી અલગ કરવામાં આવે છે.

આમ, આદિવાસી સમુદાય કે જે પ્રાથમિક સાદો સમુદાય છે તેમની વિશિષ્ટ આગવી સંસ્કૃતિ, પ્રાથમિક કક્ષાનું શ્રમવિભાજન, સગપણ સંબંધો વધારે મજબૂત, સમુદાયની સત્તા કોઈ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં હોય છે.

આ એકમમાં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેનાં સ્વરૂપો તેમજ ભારતીય સમાજના વિવિધ સમુદાય અંગે માહિતગાર થયા. આગળના એકમમાં આપણે અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિ અને પછાત વર્ગોની માહિતી મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) ભારતીય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો સમજાવો.
- (2) ‘ભારત બહુધર્મી દેશ છે’ આ વિધાન સમજાવો.
- (3) ગ્રામીણ સમુદાયનો અર્થ અને લક્ષણો સમજાવો.
- (4) શહેર સમુદાયનાં લક્ષણો સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ભારતીય સંસ્કૃતિનો અર્થ-વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરો.
- (2) આદિવાસી કળા સંસ્કૃતિની સમજૂતી આપો.
- (3) આદિવાસી સમુદાયની વિસ્તૃત સમજ આપો.
- (4) ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રશિષ્ટ-માર્ગી સ્વરૂપ સમજાવો.
- (5) હિંદુ સમુદાયની સમજૂતી આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપો કયાં છે તે જણાવો.
- (2) લોકસંસ્કૃતિનાં ઉદાહરણો દર્શાવો.
- (3) આદિવાસીઓની માટીકલાની જાણકારી આપો.
- (4) મુસ્લિમ સમુદાયની સમજૂતી આપો.
- (5) પારસી સમુદાયની સમજૂતી આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) સંસ્કૃતિ એટલે શું ?
- (2) લોકસંસ્કૃતિનાં અંગો કયાં કયાં છે ?
- (3) આદિવાસી સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા જણાવો.
- (4) ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જણાવો.
- (5) શીખ ધર્મના પાંચ 'ક' કોને કહે છે ?
- (6) ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવી સંસ્કૃતિ તરીકે ઊપસી આવી છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા શું છે ? ☐
(અ) વિવિધતામાં એકતા (બ) અલગતા (ક) અસહિષ્ણુતા (ડ) એક પણ નહિ
- (2) ભારતીય સંસ્કૃતિનો દ્રષ્ટિકોણ કેવો છે ? ☐
(અ) વૈશ્વિક (બ) સ્થાનિક (ક) સંકુચિત (ડ) એક પણ નહિ
- (3) લોકસંસ્કૃતિ એ કેવું સર્જન છે ? ☐
(અ) વ્યક્તિગત (બ) કુદરતનું (ક) સહિયારું (ડ) એક પણ નહિ
- (4) લોકસંસ્કૃતિની પરંપરા કેવી છે ? ☐
(અ) લેખિત (બ) મૌખિક (ક) વર્ણનાત્મક (ડ) એક પણ નહિ
- (5) આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં શાનાં દર્શન થાય છે ? ☐
(અ) જીવનરીતિનાં (બ) માન્યતાનાં (ક) રિવાજોનાં (ડ) ઉપર્યુક્ત તમામનાં
- (6) ભારતના બંધારણની કઈ કલમ વ્યક્તિને પોતાનો ધર્મ સ્વતંત્ર રીતે પાળવાની છૂટ આપે છે ? ☐
(અ) 25 (બ) 340 (ક) 15 (ડ) 118
- (7) પારસીઓનું ધાર્મિક પુસ્તક કયું છે ? ☐
(અ) ભગવદ્ ગીતા (બ) અવેસ્તા (ક) કુરાને શરીફ (ડ) ત્રિપિટક
- (8) યુવાગૃહો કયા સમુદાયમાં જોવા મળે છે ? ☐
(અ) ગ્રામીણ (બ) શહેરી (ક) આદિવાસી (ડ) એકપણ નહીં
- (9) ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા શેના પર આધારિત છે ? ☐
(અ) કૃષિ (બ) વેપાર (ક) ઉદ્યોગ (ડ) આયાત-નિકાસ
- (10) ભારતમાં ધાર્મિક લઘુમતી વસ્તી કેટલા ટકા છે ? ☐
(અ) 18.2 (બ) 17.17 (ક) 20.0 (ડ) 12.5

પ્રવૃત્તિ

- ભારતીય સંસ્કૃતિની વિવિધતાઓનો ચાર્ટ તૈયાર કરો.
- લોકસંસ્કૃતિના ભાગરૂપે લોક કહેવતોની યાદી બનાવો તેમજ લોકગીતોના પઠનનો કાર્યક્રમ યોજો.
- આદિવાસી કળા સંસ્કૃતિ અંગે ફોટો આલ્બમ બનાવો.
- તમારી નજીકના વિસ્તારના આદિવાસી ગામની મુલાકાત ગોઠવો.
- જુદા જુદા ધાર્મિક સમુદાય અંગે ચાર્ટ બનાવો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આઝાદી પહેલાંથી જ ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિઓ વિશેના અભ્યાસો સમાજવિજ્ઞાનીઓ માટે જ નહિ; પરંતુ વહીવટકર્તાઓ માટે પણ અભ્યાસના મહત્વના ક્ષેત્રો રહ્યા છે. ભારતીય સામાજિક જીવનમાં જ્ઞાતિઓનો ચોક્કસ કોટિક્રમ જન્મદત્ત દરજ્જા સાથે સંકળાયેલ છે.

ધોરણ-11માં આપણે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા, એનાં લક્ષણોને જાણ્યા-સમજ્યા છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં કોટિક્રમિક વ્યવસ્થા છે, જેમાં કેટલાક જ્ઞાતિ સમૂહોને ઉચ્ચ તો કેટલાક જ્ઞાતિ સમૂહોને નિમ્ન દરજ્જો મળ્યો છે. આ માટે નિમ્ન જ્ઞાતિ સમૂહોની બંધારણીય ઓળખ પણ આપવામાં આવી છે. આવા જ્ઞાતિસમૂહોને પછાતવર્ગો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પછાત વર્ગો

ભારતમાં પછાત વર્ગોને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે ભારતીય સમાજનું મૂળભૂત સ્વરૂપ જે સંખ્યાબંધ વિભિન્ન દરજ્જાવાળા અને બંધ જ્ઞાતિ સમૂહોનાં બનેલાં છે તે સમજવું જરૂરી છે. ‘પછાત વર્ગો’ એ એક સમષ્ટિ કે સમૂહ બનતો નથી; પરંતુ વિવિધ સમાજમાં વિભિન્ન સ્થાન અને દરજ્જાવાળા તથા સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ ચડતા-ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવાયેલાં સામાજિક જૂથો છે.

પછાતવર્ગોમાં (1) અનુસૂચિત જાતિઓ (2) અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને (3) અન્ય પછાત વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે.

બંધારણીય રીતે ‘દલિતો’નો અનુસૂચિત જાતિમાં, ‘આદિવાસીઓ’નો અનુસૂચિત જનજાતિમાં તથા ‘અન્ય પછાત વર્ગો’નો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત સમૂહોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એક વિદ્યાર્થી તરીકે આપ સૌને એ પ્રશ્ન જરૂર થાય કે આ બધી જ્ઞાતિઓનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો હશે ? એનાં લક્ષણો કયાં છે તેમજ આપણા બંધારણમાં આ જ્ઞાતિઓની ઓળખ કેવી રીતે આપવામાં આવી છે. આ બધી જ્ઞાતિઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે કયા કાર્યક્રમો છે વગેરે. આપણે આ બધા પ્રશ્નોની સમજ આ એકમમાં ક્રમશઃ મેળવીશું.

(1) અનુસૂચિત જાતિ (Schedule Castes)

ભૂતકાળમાં વર્ણવ્યવસ્થા પછી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના કોટિક્રમમાં અંતિમ સ્તરે સમાવિષ્ટ થતી જ્ઞાતિઓને ‘અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિ’ તરીકે ઓળખાવાતી. આ જ્ઞાતિઓ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા પ્રાંતમાં બહુવિધ નામથી ઓળખાતી. ગાંધીજીએ એમને ‘હરિજન’ નામ આપ્યું, તો કેટલાકે એમને ‘કચડાયેલા વર્ગ’ (depressed class) તરીકે ઓળખાવ્યા; પરંતુ ભારતની આઝાદી પછીથી બંધારણમાં આ જાતિઓના વર્ગને ‘અનુસૂચિત જાતિ’ (Schedule Castes) એવું નામ આપવામાં આવ્યું.

અનુસૂચિત જાતિ એ કોઈ એક જાતિ કે જ્ઞાતિ માટે પ્રયોજાતું નામ નથી પરંતુ કેટલીક જ્ઞાતિઓને તેમના સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાને કારણે એક જૂથમાં એકઠી કરીને જે વર્ગ હેઠળ (અનુસૂચિ) મૂકી તે વર્ગને અપાયેલું સમૂહવાચી નામ છે.

અનુસૂચિત જાતિનું વર્ગીકરણ

ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિ કોઈ એક જ પ્રદેશમાં રહે છે એવું નથી. ચોક્કસ સમૂહો કે જૂથોમાં જુદાં જુદાં રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં તે વસવાટ કરે છે. એક જ રાજ્યમાં એકથી વધુ પ્રકારની અનુસૂચિત જાતિ વસે છે. આ બધામાં ઘણીજ પ્રાદેશિક અને સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા છે. આ બધી યાદી મોટી છે. અહીં આપણે ભારત અને ગુજરાતમાં એનું પ્રમાણ કેટલું છે એની માહિતી મેળવીએ.

ભારતમાં વર્ષો સુધી અનુસૂચિત જાતિને સામાજિક કોટિકમમાં નિમ્ન દરજ્જો અપાયો હતો. તેમના વ્યવસાયોમાં પણ ચામડાંનું કામ, સફાઈ કામ, વણાટકામ વગેરે હતાં. જેને લીધે આર્થિક વળતર પણ ઓછું મળતું. તેઓ આ દેશના નાગરિક હોવા છતાં કેટલીક અસમર્થતાઓ ભોગવવી પડતી, જેથી 1955માં ભારત સરકારે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી કાનૂન બનાવ્યો.

આ ઉપરાંત શિક્ષણ, નવું વ્યવસાયીકરણ અને નોકરી, જાહેર વાહન-વ્યવહારનું વધતું જતું પ્રમાણ, સંચાર માધ્યમો, શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણ, સંસ્કૃતિકરણ વગેરેને લીધે અનુસૂચિત જાતિ સાથેના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન આવ્યું.

વિશેષમાં અરુણાચલ, નાગાલેન્ડ, લક્ષદ્વીપ અને આંદામાન-નિકોબારમાં અનુસૂચિત જાતિનાં કુટુંબો જોવા મળતાં નથી.

કોષ્ટક - 1

ભારત અને ગુજરાતની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ (ટકામાં)

અ.નં.	વર્ષ	ભારત	ગુજરાત
1.	1961	14.64	6.33
2.	1971	14.60	6.84
3.	1981	15.65	7.15
4.	1991	16.48	7.41
5.	2001	16.20	7.10
6.	2011	16.02	7.10

(સંદર્ભ : સેન્સસ રિપોર્ટ - 2011)

ઉપરના કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે વર્ષ 1961માં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ કુલ વસ્તીના 14.64 હતું. જે વર્ષ 2011માં 16.02% જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે ગુજરાતમાં એનું પ્રમાણ અનુક્રમે 6.33 અને 7.10 ટકાનું રહ્યું છે.

ભારતમાં 2001 અને 2011માં અનુસૂચિત જાતિમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે :

કોષ્ટક - 2

ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ (મિલિયનમાં)

	2001	2011	તફાવત
કુલ વ્યક્તિ	166.6	201.4	+ 20.8 %
પુરુષ	86.1	103.5	+ 20.3 %
સ્ત્રી	80.5	97.9	+ 21.5 %

(સંદર્ભ : સેન્સસ રિપોર્ટ - 2011)

આ કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે છેલ્લા દાયકામાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ 21% જેટલું વધ્યું છે; પરંતુ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિઓમાં સૌથી મોટી સંખ્યા ધરાવતી જાતિ રોહિતની છે, તે અનુસૂચિત જાતિઓનો ચોથો ભાગ બને છે. અનુસૂચિત જાતિઓનું સૌથી વધુ પ્રમાણ પંજાબ (31.9%) રાજ્યમાં છે અને સૌથી ઓછી વસ્તી મિઝોરમ(0.1%) રાજ્યમાં છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિઓમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતી મુખ્ય ચાર જાતિઓ છે. જેમાં (1) માઘાંવંશી, વણકર (2) ભાંભી, રોહિત (3) વાલ્મિકી, મહેતર, રૂખી (4) મેઘવાર, મેઘવાળનો સમાવેશ થાય છે.

અનુસૂચિત જાતિની નવી ઓળખ

સ્વતંત્રતા બાદ અનુસૂચિત જાતિઓના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ અર્થ અને કલ્યાણ અર્થ લેવાયેલાં વિવિધ પગલાંઓ તેમજ સમાજ સુધારકોએ કરેલા પ્રયત્નોને લીધે ભારતના જ્ઞાતિ આધારિત સામાજિક સ્તરરચનાના માળખામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. અનુસૂચિત જાતિઓએ એનો લાભ પણ લીધો છે. સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા, બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર, અનામત પ્રથા, શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક પરિવર્તન અને સ્વજાગૃતિએ એમની નવી ઓળખ ઊભી કરી છે. આ માટે કેટલાંક આંદોલનો પણ થયા છે; પરંતુ ધીમે ધીમે ભેદભાવભર્યાં વર્તન અને હાલાકીમાંથી મુક્ત થઈ ઉત્કર્ષ તરફ જઈ રહ્યાં છે. સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં આવી વિધાયક ઓળખ પ્રાપ્ત કરી છે એવું કહી શકાય.

(2) અનુસૂચિત જનજાતિઓ (Scheduled Tribes)

અનુસૂચિત જાતિની જેમ બીજો સમૂહ અનુસૂચિત જનજાતિ છે. જેને Scheduled Tribes તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સાર્વત્રિક રીતે સંમત હોય એવી વ્યાખ્યા ‘આદિવાસી’ કે ‘અનુસૂચિત જનજાતિ’ની મળતી નથી. આ માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સમજ અને લક્ષણો આપવામાં આવે છે.

વિશ્વમાં સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો દેશ આફ્રિકા છે, ભારત બીજા ક્રમે આવે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અનુસૂચિત જનજાતિનો અર્થ આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં મેળવ્યો છે.

સામાન્ય રીતે બંધારણની કલમ 342(ક)માં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા બહાર પાડેલ સૂચિમાં જેનો સમાવેશ થયો છે તે અનુસૂચિત જનજાતિઓ.

ભારતના આદિવાસીઓ

ભારતની અનુસૂચિત જનજાતિનાં લક્ષણો :

ડૉ. મજમુદાર અને મદને અનુસૂચિત જનજાતિનાં સર્વસામાન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે :

(1) નિશ્ચિત પ્રદેશ :

અનુસૂચિત જનજાતિને પ્રાદેશિક સમૂહ તરીકે ગણાવી શકાય. તેઓને નિશ્ચિત પ્રદેશ હોય છે, જ્યાં તેઓ નિવાસ કરે છે. કેટલીક આદિમ જાતિઓ સંપૂર્ણપણે પ્રાદેશિકતાને વળગી રહે છે. મૂંડા, હો, ગારો પૂર્ણપણે પ્રાદેશિક હોય છે. જ્યારે સંથાલ, ભૂમિજ, ભીલ વગેરે સભ્ય સમાજના લોકો સાથે પણ વસવાટ કરે છે; પરંતુ મહદંશે એમનો નિશ્ચિત પ્રદેશ તેમજ એ પ્રદેશમાં સમગ્ર જીવન જીવવાની ઉત્કંઠા તેઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

(2) નિશ્ચિત નામ :

દરેક અનુસૂચિત જનજાતિને પોતાનું એક વિશિષ્ટ નામ હોય છે. એ નામની આસપાસ કેટલીક દંતકથાઓ વણાયેલી હોય છે. નિશ્ચિત નામ તેઓનો ચોક્કસ સમૂહ સૂચવે છે. ભારતની કેટલીક આદિમ જાતિઓમાં જ્ઞાતિઓનાં નામ જેવી વિવિધતા જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં ભીલ, ગામીત, રાઠવા વગેરેમાં પણ એવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. તેમનામાં સમૂહગત નામનું સવિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે.

(3) નિશ્ચિત બોલી :

આ સમૂહને પોતપોતાની નિશ્ચિત બોલી કે ભાષા હોય છે. કેટલીક આદિમ જાતિઓ પ્રાદેશિક ભાષાને અપનાવે છે. દા.ત., ભીલ, ભૂમિજ વગેરે. જ્યારે કેટલીક આદિમજાતિઓ પોતાની જ બોલી અને ભાષા પ્રત્યે મમત્વ ધરાવે છે.

(4) સગાઈ-સંબંધોનું ગુંફન :

સગાઈ-સંબંધોના ગુંફનમાં દરેક અનુસૂચિત જનજાતિની વ્યક્તિ જીવન વ્યતીત કરે છે. સગાઈ-સંબંધોનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ દર્શાવે છે કે આદિમજાતિઓના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો જેવા કે જન્મ, મૃત્યુ તેમજ ધાર્મિક વિધિઓમાં પણ સગાઈ-સંબંધોનું વિશિષ્ટ મહત્વ હોય છે. શ્રાદ્ધવિધિ, પૂર્વજપૂજા કે શુભ-અશુભ પ્રસંગોએ સગાઈ-સંબંધો પર આધારિત રૂઢિઓ, આચારો, નિયમો અને રિવાજો દ્વારા વ્યક્તિના વર્તનને નિયંત્રિત તેમજ અમુક જ દિશામાં પ્રવાહિત કરવામાં આવે છે.

(5) આદિમજાતિ પંચ :

અનુસૂચિત જનજાતિમાં પંચની પ્રભાવશાળી અસર હોય છે. ‘પંચ કહે તે પરમેશ્વર’ની દૃષ્ટિએ તેઓના સમાજમાં ન્યાયાધીશ અને કોર્ટનું કાર્ય પંચાયત કરે છે. કોઈને દંડ કરવો હોય, ગુના બદલ શિક્ષા કરવી હોય કે છૂટાછેડા લેવા હોય - એ સર્વ બાબતોમાં ‘આદિમજાતિ પંચ’ની સર્વોપરી સત્તા કામ કરે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ રાજ્ય સરકારનું નિયંત્રણ હોવા છતાં તેઓમાં આંતરિક વ્યવસ્થા તેમજ સામાજિક નિયંત્રણ અર્થે પંચ-પ્રથાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

(6) યુવાગૃહ :

યુવા-સંગઠનો કોઈ પણ આદિમજાતિમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. આવાં સંગઠનો યુવાગૃહો (Youth Organization) તરીકે પણ ઓળખાય છે. બધી જ આદિમજાતિઓ આવાં યુવાગૃહો ધરાવતી નથી; પરંતુ કેટલીક આદિમજાતિઓમાં આવાં યુવાગૃહો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સંયુક્ત અને વિભક્ત યુવાગૃહો દ્વારા આદિમજાતિના અપરિણીત યુવક-યુવતીઓનું સમાજીકરણ (Socialization) અને તેઓની સંસ્કૃતિનું આત્મસાતીકરણ (assimilation) કરવામાં આવે છે.

(7) અર્થવ્યવસ્થાનું અવિકસિત સ્વરૂપ :

આદિમજાતિઓમાં અર્થવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સભ્ય સમાજોની દૃષ્ટિએ ઘણું અવિકસિત જોવા મળે છે. શેર, ડિપોઝિટ, બેન્ક-વ્યવસ્થાને બદલે શાહુકારો દ્વારા ધિરાણનું કાર્ય વધુ થતું હોય છે.

(8) અદૃશ્ય શક્તિઓમાં શ્રદ્ધા :

અનુસૂચિત જનજાતિઓ અદૃશ્ય અને અમાનવીય શક્તિઓમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. કોઈક ટોટેમ સાથે પોતાની આદિમજાતિને અલૌકિક સંબંધ છે એમ તેઓ માને છે તેમજ એ માન્યતાની આસપાસ અનેક માન્યતાઓ અને વહેમોને તેઓ વણી લે છે. અંધશ્રદ્ધાને તેઓ પોષે છે. શામન, બડવો કે ભગત જેવી ચમત્કારિક વ્યક્તિમત્તા ધરાવતી વ્યક્તિનું તેઓ પર સવિશેષ પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે.

(9) વિશિષ્ટ નૈતિક નિયમાવલિ :

દરેક આદિમજાતિને પોતાની વિશિષ્ટ નૈતિક નિયમાવલિ હોય છે. એ નીતિમત્તાને તેઓ કદી છોડતા નથી. દરેકે તેનું ચુસ્તપણે પાલન કરવું પડે છે. સમૂહજીવનમાં નીતિમત્તાને તેઓ સૌથી વિશેષ પ્રાધાન્ય આપે છે.

(10) સામાજિક-ધાર્મિક નિષેધાવસ્થા :

અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં સામાજિક ક્ષેત્રે તેમજ ધાર્મિક ક્ષેત્રે અનેક નિષેધો (Taboos)નું પાલન કરવાનું હોય છે. સામાજિક સંબંધોમાં, ‘પરિહારના સંબંધો’ તેઓની સામાજિક નિષેધાવસ્થાનું દર્શન કરાવે છે. જ્યારે ધાર્મિક વિધિઓ અને ક્રિયાઓમાં પણ ‘પવિત્રતાનો ખ્યાલ’ તેઓમાં સુસ્પષ્ટ હોય છે. શામન માટે, સ્ત્રીઓ માટે અનેક નિષેધો પાળવાના હોય છે. આવા નિષેધો વ્યક્તિની વર્તણૂકને નિયંત્રિત કરે છે.

(11) ગૂઢ શક્તિઓનું પ્રાધાન્ય :

આદિમજાતિના લોકો વિવિધ પ્રકારોની ગૂઢ શક્તિઓમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ટેકરીની ગૂઢ શક્તિઓ, જંગલની ગૂઢ શક્તિઓ, પૂર્વજોની ગૂઢ શક્તિઓ, મૃત-વીરોની ગૂઢ શક્તિઓ, ગામની ગૂઢ શક્તિઓ તેમજ ભૂત, ચુડલ, ડાકણ જેવી અનિષ્ટકાર ગૂઢ શક્તિઓમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

(12) મૃત્યુ પછીના જીવનમાં શ્રદ્ધા :

અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો મૃત્યુ પછીના જીવનમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. પૂર્વજ-પૂજા અને પ્રકૃતિ-પૂજા, શરીરમાંથી મુક્ત થઈને આત્માનું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે એ ફિલસૂફીમાંથી ઉદ્ભવેલી જોવા મળે છે. મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિઓને ખુશ કરવા ‘સમૂહ શ્રાદ્ધ’ પણ ઊજવવામાં આવે છે તેમજ મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિની સાથે તેને વાપરવા માટે વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે છે. આ સર્વ રિવાજો તેઓની મૃત્યુ પછીના જીવનની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરે છે.

(13) ગોત્રચિહ્ન (Totem), નિષેધ (Taboo) અને છૂંદણા (Tattoo)નું મહત્વ :

ભારતની અનેક અનુસૂચિત જનજાતિઓ ગોત્રચિહ્નમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ગોત્રચિહ્નમાં આસપાસ વણાયેલી વર્તન પ્રણાલીમાંથી ગોત્રચિહ્નવાદ (Totemism) ઉદ્ભવે છે. તે જ રીતે નિષેધોનું પ્રાધાન્ય તેઓમાં સવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ છૂંદણા છુંદાવવાનો રિવાજ લગભગ ઘણીખરી આદિમજાતિઓમાં જોવા મળે છે.

આમ ‘ટોટેમ’, ‘ટેબૂ’ અને ‘ટેટૂ’ - એ ત્રણેનું અસ્તિત્વ લગભગ બધી જ આદિમજાતિઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(14) ઓછાં વસ્ત્રો :

જે આદિવાસીઓ જંગલના ઊંડાણવાળા વિસ્તારોમાં રહે છે, તેઓ હજી પણ ઓછાં વસ્ત્રો પહેરે છે.

(15) કેફી પીણાંનો ઉપયોગ :

આદિમજાતિના લોકો કોઈ ને કોઈ કેફી પદાર્થ કે પીણાંનું સેવન કરતાં હોય છે. અફીણ અને ગાંજા, મહુડાં અને તાડીનો કેફ ચડાવવામાં ઉપયોગ કરે છે. સામાજિક-ધાર્મિક પ્રસંગોએ દારૂનો તેઓ વિપુલ પ્રમાણમાં પીણા તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

(16) શિક્ષણનું ઓછું પ્રમાણ :

શહેરી સમાજની તુલનામાં અનુસૂચિત જનજાતિમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું છે. ખાસ કરીને જ્યાં શાળા કે કોલેજ ઉપલબ્ધ નથી એવા અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં.

(17) સમૂહનૃત્ય, સમૂહ ગીતોનું અસ્તિત્વ :

અનુસૂચિત જનજાતિઓનાં વિશિષ્ટ સમૂહ નૃત્યો હોય છે. પ્રદેશે પ્રદેશે તેમાં વિભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સમૂહનૃત્યો સમયે ખાસ પ્રકારનાં વાજિંત્રો અને સંગીત વગાડવામાં આવે છે. સમૂહ ગીતોનું ત્યાં વિશેષ પ્રાધાન્ય હોય છે. આખ્યાનો, દંતકથાઓ, ભજનો વગેરે તેઓ સામૂહિક રીતે ગાતાં હોય છે.

(18) મેળાઓ અને ઉત્સવોની મહત્તા :

આ સમૂહ જીવનમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો દ્વારા તેઓ ઉલ્લાસ, આનંદ અને ઉત્સાહની અભિવ્યક્તિ કરે છે. વિવિધ ઋતુઓ સમયે ઊજવાતા ઉત્સવો, તહેવારો અને મેળાઓ તેમને ઉત્સાહસભર બનાવે છે.

(19) જૂથ-એકતા અને જૂથ-સભાનતા :

અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં જૂથ એકતા (Group Solidarity)નું સવિશેષ પ્રમાણ જોવા મળે છે. સમગ્ર સમૂહ એક તાંતણે બંધાયેલ હોય તેવી એકતાનું દર્શન થાય છે. તેવી જ રીતે તેઓમાં જૂથ સભાનતા (Group Consciousness)નું પ્રમાણ હવે વિકસતું જાય છે. તેઓ રાજકીય અધિકારો મેળવવાનો સજાગ પ્રયત્ન કરે છે. કેટલીક આદિમજાતિઓમાં બળવો પણ સંભવ્યો છે. એટલે કે પોતાની સંગઠનશક્તિ અને સંઘબળ વિકસાવીને તેઓ સ્વાયત્ત થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય આંદોલનોનું અસ્તિત્વ તેઓમાં જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અહીં એ પણ સમજવું જરૂરી છે કે ભારતની આદિમજાતિઓ વિશે ઉપર દર્શાવેલાં લક્ષણો તેઓની

ગોત્રચિહ્ન (Totem)

સમગ્ર વ્યવસ્થા અને જીવનપદ્ધતિનો સુસ્પષ્ટ ખ્યાલ પ્રસ્તુત કરે છે. દરેક આદિમજાતિમાં આ સર્વ લક્ષણો હોવાં જ જોઈએ, એવું અનિવાર્ય નથી. આ સર્વ લક્ષણોનો એક સાથે સમાવેશ કરતી આદિમજાતિઓ પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે.

ભારતની આદિમજાતિઓનું વર્ગીકરણ

ભારતની આદિમજાતિઓનું વર્ગીકરણ છ રીતે કરી શકાય :

(1) ભૌગોલિક રહેઠાણની દૃષ્ટિએ :

નીચેના ત્રણ ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓની વસ્તી પથરાયેલી જોવા મળે છે :

- ઉત્તર-ઉત્તરપૂર્વ વિસ્તાર : આમાં લદાખ (જમ્મુ અને કશ્મીર), હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરનો ઉત્તર પ્રદેશ, સિક્કિમ તથા ઉત્તરપૂર્વ વિસ્તાર (જેમાં અરુણાચલ પ્રદેશ, આસામ, મેઘાલય, મિઝોરમ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર અને ત્રિપુરા, આ સાત રાજ્યો)નો સમાવેશ થાય છે.
- મધ્યવર્તી કે કેન્દ્રનો વિસ્તાર : આમાં પશ્ચિમ બંગાળ, ઓરિસ્સા, બિહાર, દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ રાજસ્થાન, ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રનો સમાવેશ થાય છે.
- દક્ષિણ વિસ્તાર : આમાં આંધ્રપ્રદેશ, તમિલનાડુ, કર્ણાટક, કેરળ અને આંધ્રાપ્રદેશ તથા નિકોબારના બે કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારો અને લક્ષદ્વીપનો સમાવેશ થાય છે.

મધ્યવર્તી વિસ્તારોમાં સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી વસે છે અને અહીં વસેલા આદિવાસીઓ અન્ય વિસ્તાર કરતાં વધુ જાણીતા બન્યા છે.

(2) વસ્તી પ્રમાણની દૃષ્ટિએ :

ડૉ. બ્રીજરાજ ચૌહાણ આદિમજાતિઓનાં વસ્તી પ્રમાણના બે ભાગ પાડે છે :

- ખૂબ જ ઓછી વસ્તીવાળા પ્રદેશો અને રાજ્યો
- ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં વસ્તીવાળા પ્રદેશો અને રાજ્યો

(3) સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ :

ડૉ. વેરિયર એલ્વિન અને પ્રોફેસર દાસ તથા સામાજિક કાર્યકર પરિષદે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કર્યું છે.

ડૉ. વેરિયર એલ્વિને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ચાર વિભાગ દર્શાવ્યા છે :

પ્રથમ વિભાગ : જેમાં સહિયારી જમીનવાળા લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ ખૂબ પછાત જીવન જીવે છે. અજાણ્યા લોકોના સંપર્કમાં આવતાં ડરે છે. દા.ત., બસ્તરના મુરિયા, ઓરિસ્સાના બોંદો અને જુઆંગ બીજો વિભાગ : જેઓ જંગલો અને ડુંગરોમાં રહે છે, સમૂહ જીવન જીવે છે. બહારના લોકો સાથે સંપર્ક ઓછો છે.

ત્રીજો વિભાગ : આ વિભાગના લોકોની સંખ્યા વિશેષ છે. પોતાની સંસ્કૃતિમાં હવે બદલાવ લાવી રહ્યા છે. તેમાંના કેટલાક પરંપરાગત સંસ્કૃતિને ત્યજી તેઓ વિચલિત વર્તન તરફ પણ વળ્યાં છે.

ચોથો વિભાગ : આ વિભાગમાં ભીલ, સરદારો, મુરિયા જેવા જમીનદારોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ આર્થિક રીતે સધ્ધર અને સમૃદ્ધ છે.

(4) આર્થિક દૃષ્ટિએ :

કેટલાક માનવશાસ્ત્રીઓએ આદિમજાતિઓનું વર્ગીકરણ આર્થિક રીતે કર્યું છે. જેમાં શિકાર, પશુપાલન, ખેતી, કારખાનાં, ઉદ્યોગો વગેરેના સંદર્ભમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

(5) ભાષાકીય દૃષ્ટિએ

ભારતની સર્વ આદિમજાતિને ભાષાકીય દૃષ્ટિએ મહત્વનાં ત્રણ ભાષા કુટુંબો સાથે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે :

- ઓસ્ટ્રો-આસિયાટિક ભાષા કુટુંબ : પૂર્વ ભારતના આદિવાસીઓ જેમાં કોલ, મુંડા અને ખાસી આદિવાસી બોલીનો ઓસ્ટ્રોએશિયાટિક ભાષા કુટુંબમાં સમાવેશ થાય છે.
- દ્રાવિડિયન ભાષા કુટુંબો : જેમાં તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમનો સમાવેશ થાય છે. આંધ્રમાં વસતા ગોંડ, દક્ષિણ ભારતના કાદર, ઈસલા, ચેયું, ટોડા વગેરે આદિમજાતિનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

- સીનો તિબેટન ભાષા કુટુંબો : જેમાં તિબેટ-બર્મી અને સિયામી - ચીનીનો સમાવેશ થાય છે. દાર્જિલીંગ અને હિમાલયમાં વસતી આદિજાતિઓ આ ભાષા બોલે છે.

(6) જાતિતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ

આમાં નિશ્ચિત શારીરિક લક્ષણો જેમાં માથું, નાક, ખોપરીનું ઘનત્વ, કદ, રક્તસમૂહ વગેરેને આધારે સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં અનેક વિદ્વાનોએ આ મુજબ વર્ગીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાં આ નિશ્ચિત શારીરિક લક્ષણોમાં ત્વચા તથા આંખનો રંગ, વાળની બનાવટ, રુવાંટી, હોઠ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અનુસૂચિત જનજાતિ - સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અનુસૂચિત જનજાતિની લગ્નવ્યવસ્થા, સગાઈ - સંબંધ, મિલકત વ્યવસ્થા, ધર્મસંસ્થા, જાદુ, ન્યાયતંત્ર, કલા અને સંગીત, દંતકથાઓ વગેરે તેમના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનને દર્શાવે છે. અહીં ભારતના અનુસૂચિત જનજાતિ સમૂહની થોડીક સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને જોઈએ.

ભારતીય આદિમસમૂહ પ્રકૃતિ ગોત્રચિહ્ન, જાદુ, નૃત્ય, લોકસંગીત, કલા વગેરેમાં માને છે. પ્રકૃતિનાં વિભિન્ન તત્ત્વો જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ તેમજ વનસ્પતિનો એમનાં સાંસ્કૃતિક જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. પ્રકૃતિ પૂજા એમના જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે. આદિવાસીઓમાં ગોત્ર ચિહ્નવાદ - ટોટેમવાદ છે. આ એક સામૂહિક ચેતનાનું પ્રતીક છે. જેમાં જે-તે ગોત્રના સભ્યો કોઈ ગૂઢ અલૌકિક અને પવિત્ર સંબંધ રાખે છે. ટોટેમ પ્રત્યે સમૂહના સભ્યો આદર, શ્રદ્ધા-ભક્તિ ઉપરાંત ભયની લાગણી ધરાવે છે. આદિમજાતિ સમાજમાં ધર્મ અને જાદુ સાંસ્કૃતિક જીવનનાં અભિન્ન પાસાં છે. તેઓ આ વિશે જ્ઞાન ધરાવે છે.

જાદુમાં તેઓ મંત્ર અને તંત્રનો ઉપયોગ કરે છે. સફેદ જાદુ જે રક્ષણાત્મક અને કલ્યાણકારી છે, જ્યારે કાળો જાદુ તાંત્રિક વિદ્યા અને ભૂતપ્રેત સાથે સંકળાયેલ છે. તેઓ માને છે કે જાદુ દ્વારા અલૌકિક શક્તિ ઉપર આધિપત્ય જમાવી શકાય છે.

કલા

આદિવાસીઓ વર્ષોથી કલા અને સૌંદર્ય સાથે સંકળાયેલ છે. તેમની કલામાં સૌંદર્ય અને સંવેગની સાથે સામાજિક તત્ત્વ પણ સંકળાયેલ છે. તેમના વિચારો, મૂલ્યો, ધર્મ, પરંપરા, સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સાથે એની ઉપયોગિતા સંકળાયેલ છે. દા.ત., કલાત્મક કાંસડી, વાંસની ટોપલીઓ.

કલાની અભિવ્યક્તિની શૈલી એમનાં સંગીત, તાલ અને સૂરમાં પણ અભિવ્યક્ત થાય છે.

ડૉ. વેરિયર એલ્વિન જણાવે છે તે મુજબ ભારતીય આદિમજાતિની કળામાં યથાર્થવાદ અને પ્રતીકવાદ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ મૂર્તિકળા અને ચિત્રકળા બંનેનો સમાવેશ કરે છે. તેમની દીવાલો, ઓજારો ઉપરાંત આભૂષણોમાં એ વ્યક્ત થાય છે. આદિવાસીઓ તહેવારો, ઉત્સવો અને લગ્નપ્રસંગે ઘરની દીવાલો સુશોભિત કરે છે. ભીંત ચિત્રોમાં એ વ્યક્ત થાય છે. દા.ત., ગુજરાતના રાઠવાનું પીઠોરા. એ જ રીતે મૂરિયા લોકો હાથી, ઘોડા અને માનવની મૂર્તિઓ દેવને અર્પણ કરે છે. સાંથાલ લગ્ન વખતે ડોલીને સુંદર રીતે શણગારે છે. ભારતના આદિવાસીઓમાં સંગીત અને નૃત્યમાં તાલ, સૂર અને વાદ્યતંત્રનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે. એમનાં વાંજિત્રો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ નથી હોતા; પરંતુ ફૂંક મારવી, હવા ભરવી, થાપ આપવી વગેરેથી વાગે છે. સારંગી, વાંસળી, તૂર, તંબૂર, બીન, ઢોલ, ઘંટ, મૃદંગ વગેરે એમાં સમાવિષ્ટ છે.

લગ્ન, ધાર્મિક પ્રસંગ, તહેવાર, ઉત્સવ વગેરેમાં તેઓ નૃત્ય કરે છે. ઘણી વાર રાજા, શિકારી પશુનાં મ્હોરાં પણ પહેરે છે, તેઓ સમૂહનૃત્ય પણ કરે છે. લોકગીતો દ્વારા સામૂહિક જીવનની એકતા દર્શાવે છે. તેઓની ભાષા, શૈલી, લોકકથા પણ એમાં વણાયેલા હોય છે.

(3) અન્ય પછાતવર્ગો (The Other Backward Classes - OBC)

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે આગળ જોયું તેમ બંધારણમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે વિશેષ જોગવાઈ છે. આ બંને સમૂહો ઉપરાંત ભારતના બંધારણમાં ‘અન્ય પછાત વર્ગો’નો ઉલ્લેખ છે. જેમાં સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પછાત વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય પછાત વર્ગો માટે સમગ્ર ભારતની કોઈ સૂચિ કે યાદી નથી, પણ શિક્ષણ મંત્રાલય અને રાજ્ય સરકારોએ આવી યાદી બનાવી છે. આ યાદીઓમાં કેટલીક વિસંગતતા જોવા મળે છે.

ભારતમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની અધ્યક્ષતામાં સૌપ્રથમ 1953માં કમિશન (પંચ) નિમાયું. આ કમિશને દેશમાં 2399 જ્ઞાતિઓને પછાત જ્ઞાતિઓની યાદીમાં સમાવિષ્ટ કરી. આ કમિશને સામાજિક દરજ્જાનો કોટિક્રમ અને પછાતપણાનો માપદંડ સ્વીકાર્યો પરંતુ એમની ભલામણનો સ્વીકાર ન થયો.

ભારત સરકારે બંધારણના અનુચ્છેદ 15 અને 16ના હેતુઓને અનુલક્ષીને 1979માં બીજા પંચને નીમ્યું. આ પંચના અધ્યક્ષ શ્રી બી.પી.મંડલ હતા. આ પંચ ‘મંડલ કમિશન’ તરીકે ઓળખાય છે. આ પંચના તજજ્ઞોની સમિતિના અધ્યક્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા ભારતના સમાજશાસ્ત્રી એમ. એન. શ્રીનિવાસ હતા. મંડલ પંચને નીચેની કામગીરી સોંપવામાં આવી હતી :

- (1) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતવર્ગો નક્કી કરવા માટેના માપદંડો નક્કી કરવા.
- (2) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતવર્ગોના વિકાસ માટેનાં પગલાંની ભલામણ કરવી.
- (3) જાહેર સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ નથી તેવા પછાતવર્ગોને નોકરીઓમાં અનામતની જોગવાઈ અંગે ભલામણ કરવી.

મંડલ પંચે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા અપનાવેલા માપદંડો

મંડલ પંચે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક એવા ત્રણ વિભાગમાં નીચેના માપદંડો અપનાવ્યા હતા. આ માપદંડો નીચે મુજબ છે :

(1) સામાજિક માપદંડ :

સામાજિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે નીચેના ચાર માપદંડ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા :

- જે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગો સામાજિક રીતે પછાત ગણાતા હોય.
- જે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગો એમની આજીવિકા માટે શારીરિક શ્રમ ઉપર આધાર રાખતા હોય :
- જે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગોના ગામડામાં વસતા લોકોના 25 ટકા સ્ત્રીઓ અને 10 ટકા પુરુષો અને શહેરમાં વસતા લોકોના 10 ટકા સ્ત્રીઓ અને 5 ટકા પુરુષો રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધારે સંખ્યામાં 17 વર્ષની નીચેની ઉંમરે લગ્ન કરતા હોય.
- જે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગોમાં રાજ્યની સરેરાશ કરતાં 25 ટકા વધુ સ્ત્રીઓ આજીવિકા માટે કામ કરતી હોય.

(2) શૈક્ષણિક માપદંડ :

શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે નીચેના ત્રણ માપદંડ અપનાવવામાં આવ્યા હતા :

- રાજ્યની સરેરાશ કરતાં 25 ટકા વધારે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગોનાં 5થી 15 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકો નિશાળે ગયાં જ ન હોય.
- રાજ્યની સરેરાશ કરતાં 25 ટકા વધારે જે જ્ઞાતિઓ કે વર્ગોના 5થી 15 વર્ષનાં બાળકો અધવચ્ચેથી અભ્યાસ છોડી દેતાં હોય.
- રાજ્યની સરેરાશ કરતાં 25 ટકા ઓછા જે જ્ઞાતિઓ/ વર્ગોમાં મેટ્રિક ભણેલા હોય.

(3) આર્થિક માપદંડ :

સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે નીચેના ત્રણ આર્થિક માપદંડ અપનાવવામાં આવ્યા હતા:

- રાજ્યની સરેરાશ કરતાં જે જ્ઞાતિઓ/વર્ગોનાં કુટુંબોની મિલકતની કિંમત 25 ટકા કરતાં ઓછી હોય.
- રાજ્યની સરેરાશ કરતાં જે જ્ઞાતિઓ/વર્ગોના 25 ટકા કરતાં વધારે કુટુંબો કાચા મકાનમાં રહેતા હોય.
- જે જ્ઞાતિઓ/વર્ગોના 25 ટકા કરતાં વધારે કુટુંબોને રોજબરોજની જરૂરિયાત માટે લોન લેવી પડતી હોય છે.

મંડલ પંચે નિષ્ણાતોની સમિતિ નીમીને સર્વેક્ષણ કરાવ્યું હતું. આ સર્વેક્ષણનો હેતુ માહિતી દ્વારા સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાના એકમો તરીકે જ્ઞાતિનો માપદંડ તરીકે ઉપયોગ કર્યો અને અન્ય પછાત વર્ગોની યાદી તૈયાર

કરીને પોતાની ભલામણ સાથેનો અહેવાલ 1980માં ભારત સરકારને સુપ્રત કર્યો. 1982માં આ અહેવાલની ચર્ચા સંસદમાં થઈ.

અમલ, પ્રત્યાઘાત, ન્યાય અને પગલાં

13મી ઓગસ્ટ, 1990ના જાહેરનામાથી તે વખતની ભારત સરકારે મંડલ પંચની ભલામણોનો અમલ કર્યો. આ જાહેરનામાથી ભારત સરકારની સનદી જગ્યાઓ અને સેવાઓમાં અન્ય પછાતવર્ગો (OBCs)ને માટે 27 ટકા જગ્યાઓ અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી. અનામતની આ જોગવાઈનો વિશાળ પાયા ઉપર વિરોધ થયો અને સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અનામતની જોગવાઈને પડકારતી રિટપિટિશનો થઈ. નામદાર સર્વોચ્ચ અદાલતે 16 નવેમ્બર 1992માં બહુમતીથી ચુકાદો આપ્યો. આ ચુકાદામાં એવી શરત મૂકવામાં આવી કે અનામત અંગેના જાહેરનામાનો અમલ કરવામાં અન્ય પછાતવર્ગોમાં જે વ્યક્તિઓ સામાજિક રીતે વિકસિત છે, તેઓને અનામતના લાભોથી બાકાત રાખવા. આ ઉપરાંત સર્વોચ્ચ અદાલતે ભારત સરકાર અને બધી રાજ્ય સરકારોને અન્ય પછાતવર્ગોની યાદી અંગે લોકોની ફરિયાદ - રજૂઆતને લક્ષમાં લઈને તેમાં આવશ્યક સુધારા - વધારા કરવા માટે કાયમી તંત્ર ઊભું કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ આદેશને અનુલક્ષીને 1993માં પછાતવર્ગો માટેના રાષ્ટ્રીય પંચની રચના કરવામાં આવી. પ્રસંગોપાત તેની પુનર્રચના કરવામાં આવે છે. 1999માં ભારત સરકારે નિષ્ણાતોની સમિતિ નીમી. આ સમિતિને અન્ય પછાતવર્ગોમાંથી વિકસિત વ્યક્તિઓને ઓળખી કાઢવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. જેથી અન્ય પછાતવર્ગોને મળતા અનામતના લાભોથી તેઓને બાકાત રાખી શકાય અને જરૂરિયાતમંદ વંચિત રહેવા ન પામે.

ગુજરાતમાં અન્ય પછાતવર્ગો

અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સિવાયના સમાજના બીજા કયા કયા સ્તરના લોકો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, તે નક્કી કરવા માટે ગુજરાત સરકારે 1972માં ગુજરાત હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને કાયદાપંચના અધ્યક્ષ શ્રી એ. આર. બક્ષીના અધ્યક્ષપદ હેઠળ પંચ (કમિશન)ની નિમણૂક કરી. આ પંચ ‘બક્ષીપંચ’ તરીકે જાણીતું છે. આ પંચે નિષ્ણાતોની સમિતિ નીમી. આ સમિતિના સભ્યોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા ગુજરાતના સમાજશાસ્ત્રી આઈ. પી. દેસાઈ પણ હતા. આ પંચે હાથ ધરેલા સર્વેક્ષણના કામમાં આઈ. પી. દેસાઈએ ‘ટેક્નિકલ એરિયા કન્સલ્ટન્ટ’ તરીકે માનદ્ સેવા આપી હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્ર વિભાગનાં તત્કાલીન અધ્યક્ષ તારાબહેન પટેલ અને એમની ટીમનું પણ યોગદાન મહત્વનું રહેલું. બક્ષીપંચે કોઈ સમૂહના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતપણાને નક્કી કરવા ‘જ્ઞાતિ’ને એકમ તરીકે ગણી હતી.

બક્ષીપંચે જુદા જુદા સમૂહોની સામાજિક-આર્થિક, શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને તથા જુદા-જુદા સમૂહોની રજૂઆતો સાંભળીને વિવિધ ધર્મની 82 જ્ઞાતિઓને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ગણવાની ભલામણ કરી, 1976માં બક્ષીપંચે પોતાનો અહેવાલ ગુજરાત સરકારને સુપરત કર્યો. બક્ષીપંચે જે જ્ઞાતિઓ/વર્ગો/જૂથોને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ગણી તેને અંગ્રેજીમાં Socially and Educationally Backward Classes(SEBC) કહે છે. આ યાદીમાં પ્રસંગોપાત સુધારો થતો રહ્યો છે. આ અન્ય પછાતવર્ગો માટે ‘બક્ષીપંચની જ્ઞાતિઓ’ જેવો શબ્દ પણ પ્રચલિત થવા પામ્યો. બક્ષીપંચે નક્કી કરી આપેલી આ 82 પછાતજ્ઞાતિઓને રાજ્ય સરકારે ગુજરાતમાં સરકારી, અર્ધસરકારી ખાતાંઓ તથા શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અનામત બેઠકો આપી. કેટલીક પછાતજ્ઞાતિઓ કે જેઓને બક્ષીપંચની યાદીમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં નહોતી આવી, તે જ્ઞાતિઓએ પોતે પછાત હોવાનો દાવો રજૂ કરીને પોતાનો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતજ્ઞાતિઓની યાદીમાં સમાવેશ કરવાની માગણી કરી. આથી ગુજરાત સરકારે 1981માં સામાજિક અને આર્થિક પછાતપણું નક્કી કરવા માટે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી રાણેના અધ્યક્ષપદે પંચની નિમણૂક કરી. આ પંચ ‘રાણે પંચ’ તરીકે ઓળખાયું.

આ પછી ગોપાલકૃષ્ણ કમિશન અને સુજાબેન ભટ્ટ કમિશનનો સમાવેશ થાય છે. 2004 સુધી ગુજરાતમાં 135 જેટલી જ્ઞાતિઓને અન્ય પછાત વર્ગોમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી. હાલમાં લગભગ 145 જેટલી જ્ઞાતિઓનો એમાં સમાવેશ થાય છે. જેને 27 ટકા લેખે શિક્ષણ, નોકરી અને રાજકીય ક્ષેત્રે અનામત મળે છે. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં આવક મર્યાદાને લક્ષમાં લેવામાં આવે છે. એટલે કે કીમીલેયરમાં આવતા SEBCનાં લોકોને અનામતનો લાભ મળતો નથી.

આમ, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, અન્ય પછાત સમૂહો ઉપરાંત વિચરતી-વિમુક્ત જાતિઓ, લઘુમતી કોમ વગેરે પણ સમાજમાં જોવા મળે છે.

ભારતનું બંધારણ અને અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ તથા અન્ય પછાતસમૂહો

પ્રજાસત્તાક ભારતે પોતાનું આગવું બંધારણ સ્વીકાર્યું. ડૉ. બી. આર. આંબેડકરે બંધારણ સંબંધી ડ્રાફ્ટ કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકેની ભૂમિકા ભજવી. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ભારતને એક સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, લોકતંત્રાત્મક અને પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો ગંભીરતાપૂર્વકનો સંકલ્પ કર્યો. દરેક નાગરિકને ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા મળી રહે એવી જોગવાઈ કરી.

બંધારણમાં કેટલાક સમૂહોને વિશિષ્ટ લાભ આપવા માટે અલગ તારવવામાં આવ્યા. જેવા કે (1) અનુસૂચિત જાતિઓ (2) અનુસૂચિત જનજાતિઓ (3) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત સમૂહો. આ ઉપરાંત લઘુમતીઓ માટે પણ કેટલીક વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી.

બંધારણ અને અનુસૂચિત જાતિઓ

અનુસૂચિત જાતિઓને બંધારણમાં ખાસ સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું. સામાજિક અન્યાયો અને શોષણમાંથી બંધારણીય રીતે મુક્તિ આપવામાં આવી છે એટલું જ નહિ આ માટે રાજ્યને ફરજ પાડવામાં આવી છે.

બંધારણના ત્રીજા ભાગ ઉપરાંત નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોની કેટલીક જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ વિશેની માહિતી તમે ધોરણ-10માં મેળવી છે.

બંધારણીય જોગવાઈઓ :

કલમ : 14 થી 17, 46, 330, 332, 334, 335

કલમ : 14-કાયદા સમક્ષ સમાનતા

કલમ : 15-ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થાનના કારણે ભેદભાવનો નિષેધ

કલમ : 16-જાહેર નોકરીઓ બાબતમાં તકની સમાનતા

કલમ : 17-અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી

કલમ : 46-અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની અભિવૃદ્ધિ

કલમ : 330-લોકસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત બેઠકો

કલમ : 332-રાજ્યોની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત બેઠકો

કલમ : 334-રાજકીય અનામત બેઠકોનો સિત્તેર વર્ષ પછી અંત આવશે.

કલમ : 335-અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના સેવાઓ અને જગ્યાઓ માટે હક દાવાઓ.

અનુસૂચિત જાતિ કલ્યાણ યોજનાઓ

ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકારે અનુસૂચિત જાતિ કલ્યાણ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા ઉત્કર્ષ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમારે એ જરૂર જાણવું જોઈએ કે સરકાર દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓનાં શિક્ષણ માટે યુનિફોર્મ, આશ્રમશાળા, છાત્રાલય, ફી માફી, પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન, અસ્વચ્છ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા વાલીઓનાં બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ, નિઃશુલ્ક ભોજન, ઓછા વ્યાજે લોન, વિદેશી તાલીમ વગેરે માટે સરકાર પ્રોત્સાહિત કરે છે.

અનુસૂચિત જાતિઓના આર્થિક વિકાસ માટે ખેડૂતોને સહાય, લઘુ ઉદ્યોગ માટે લોન, તબીબી સ્નાતકો, વકીલો વગેરેને લોન ઉપરાંત મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને મદદ કરાય છે.

આ ઉપરાંત આંતરજાતીય લગ્નને પ્રોત્સાહન, ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોને ઘર બાંધવા સહાય, સમૂહલગ્નને પ્રોત્સાહન, સમૂહ વીમા અને કેટલીક આફતો પર સહાય આપવાનું વિચારાયેલું છે.

ભારતમાં આદિવાસીઓના વિકાસ અર્થે વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું છે.

આદિવાસી વિકાસ માટેના કાર્યક્રમો :

(1) અનુસૂચિત જનજાતિને ધ્યાનમાં લઈ ઘડાયેલ કાર્યક્રમો - 1951

(2) પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ આપેલ પંચશીલનો સિદ્ધાંત - 1956

(3) અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસ માટે આદિવાસી બ્લોકની રચના - 1961

- (4) ગુજરાત આદિવાસી વિકાસ નિગમની રચના - 1972
- (5) સંકલિત આદિજાતિ વિકાસ પ્રોજેક્ટ - 1974
- (6) ગુજરાત રાજ્ય વન વિકાસ નિગમ - 1976
- (7) અનુસૂચિત જનજાતિનાં કુટુંબોને ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવવા ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમો - 1982
- (8) અનુસૂચિત જનજાતિ સહકારી બજાર સંઘ (નાણાકીય સંસ્થા) - 1987
- (9) રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ નાણાં અને વિકાસ નિગમ - 1989
- (10) અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિ અત્યાચાર નિવારણ ધારો - 1989
- (11) પંચાયતોમાં પ્રતિનિધિત્વ સંદર્ભે બંધારણનો 73 અને 74મો સુધારો - 1993
- (12) પંચાયત સંદર્ભે પેસા(pesa) એક્ટ જેમાં પંચાયત રાજની સંસ્થાઓ અને ગ્રામસભાને પાયાગત કક્ષાએ અનુસૂચિત જનજાતિના સહભાગી વિકાસને ટેકો આપવો - 1996
- (13) અભિગમ બદલાવ - કલ્યાણથી વિકાસ અને જનજાતિ સશક્તિકરણ - 1997
- (14) ન્યૂ ગુજરાત પેટર્ન - 1998-99
- (15) મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાયબલ અફેર્સ સ્થાપના - 1999
- (16) વનબંધુ કલ્યાણ યોજના - 2007

અન્ય પછાત સમૂહો માટે ભારત અને ગુજરાતમાં વિવિધ કલ્યાણ યોજનાઓની ટૂંક માહિતી :

- શૈક્ષણિક યોજનાઓમાં આવક મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખી ટ્યૂશન ફી તેમજ પરીક્ષા ફીમાંથી મુક્તિ.
- વિવિધ અભ્યાસક્રમો માટે શિષ્યવૃત્તિ
- ગણવેશ સહાય યોજના
- ઓછા વ્યાજે લોન
- વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે સરકારી છાત્રાલયોની સુવિધા
- તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન

આર્થિક યોજનાઓ

- (1) માનવ ગરિમા યોજના હેઠળ કુટિર ઉદ્યોગો સહિત સ્વ-રોજગારી માટે નાણાકીય સહાય.
- (2) કાયદા અને તબીબી સ્નાતકોને પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય શરૂ કરવા માટે વાર્ષિક 4 ટકાના દરે લોન.
- (3) શિક્ષણ વર્ગો અને કમ્પ્યુટરની તાલીમ માટે માસિક સ્ટાઇપેન્ડ આપવાની યોજના.
- (4) આઈ.એ.એસ./આઈ.પી.એસ.ની તાલીમ માટેના વર્ગો માટે સ્ટાઇપેન્ડ તેમજ પુસ્તકો ખરીદવા આર્થિક સહાય.

અનામત નીતિ

સમાજના નબળા વર્ગના સમૂહો તરીકે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત સમૂહો માટેનાં રક્ષણ અને વિકાસ માટે વિવિધ કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અનામતની નીતિ સમાજના નબળા વર્ગોની તરફેણમાં રક્ષિત ભેદભાવની નીતિ છે. સામાજિક સમતા અને ન્યાયની સ્થાપના માટેનું કલ્યાણકારી પગલું છે.

આ ઉપરાંત વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં અને સરકારી નોકરીઓમાં વય મર્યાદામાં છૂટછાટ આપવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે જોયું કે, સમાજના નબળા સમૂહોને સશક્ત બનાવવા પ્રયત્નો થયા છે. તેવી જ રીતે મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે પ્રયત્નો થયા છે જેના વિશેની માહિતી હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) અનુસૂચિત જનજાતિની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
- (2) ભારતમાં અનુસૂચિત જનજાતિનું સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય જણાવો.
- (3) પછાતપણાના મુખ્ય માપદંડો જણાવો.
- (4) અનુસૂચિત જનજાતિનું વર્ગીકરણ કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) અન્ય પછાત વર્ગ વિશે નોંધ લખો.
- (2) આદિવાસી વિકાસના કાર્યક્રમની ટૂંકી રૂપરેખા આપો.
- (3) અનુસૂચિત જાતિની બંધારણીય જોગવાઈઓ જણાવો.
- (4) અનુસૂચિત જાતિના વિકાસ માટે સરકારી યોજનાઓની ટૂંક માહિતી આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ટોટેમવાદ એટલે શું ?
- (2) જાદુના પ્રકાર જણાવો.
- (3) વેરિયર એલ્વિન ભારતીય આદિમજાતિની કળામાં કયા બે વાદને દર્શાવે છે ?
- (4) ભારતની કોઈ ચાર આદિમજાતિનાં નામ આપો.
- (5) મંડલ પંચે સામાજિક અને આર્થિક પછાતપણું નક્કી કરવા કયા ત્રણ વિભાગમાં માપદંડ દર્શાવ્યા ?
- (6) ભારતમાં પછાતસમૂહો માટે કેટલા ટકા અનામત રાખવામાં આવી છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) અનુસૂચિત જાતિ એટલે શું ?
- (2) અનુસૂચિત જનજાતિની વ્યાખ્યા આપો.
- (3) પછાતપણાનો અર્થ આપો.
- (4) આદિવાસીઓને બંધારણમાં કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ પ્રમાણે અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ☐
(અ) 6.33 % (બ) 16.02 % (ક) 7.14 % (ડ) 15.65 %
- (2) ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ☐
(અ) 6.84 % (બ) 16.48 % (ક) 6.33 % (ડ) 7.10 %
- (3) અનુસૂચિત જાતિનું સૌથી વધુ પ્રમાણ કયા રાજ્યમાં છે ? ☐
(અ) પંજાબ (બ) અરુણાચલ
(ક) મેઘાલય (ડ) બિહાર
- (4) આદિવાસીઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભારત વિશ્વમાં કયા ક્રમે આવે છે ? ☐
(અ) તૃતીય (બ) દ્વિતીય
(ક) પ્રથમ (ડ) ચોથા
- (5) ભારતની આદિમજાતિની વસ્તીનું વર્ગીકરણ કોણે આપ્યું છે ? ☐
(અ) ડૉ. વેરિયર એલ્વિન (બ) ડૉ. બ્રીજરાજ ચૌહાણ
(ક) મેલીનોવસ્કી (ડ) મજમુદાર

(6) ટોટેમવાદ શેમાં જોવા મળે છે ?

☐

(અ) અનુસૂચિત જાતિ

(બ) અનુસૂચિત જનજાતિ

(ક) સવર્ણ

(ડ) અન્ય પછાત વર્ગો

(7) મંડલ કમિશનમાં ભારતના કયા સમાજશાસ્ત્રીને કામગીરી સોંપવામાં આવી હતી ?

☐

(અ) આઈ. પી. દેસાઈ

(બ) અક્ષયકુમાર દેસાઈ

(ક) એમ. એન. શ્રીનિવાસ

(ડ) તારાબહેન પટેલ

(8) ગુજરાતમાં અન્ય પછાતવર્ગ માટે 1979માં કયું કમિશન નિમાયું ?

☐

(અ) કાલેલકર કમિશન

(બ) બક્ષી કમિશન

(ક) રાણે કમિશન

(ડ) મંડલ કમિશન

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાતિ આધારિત વર્ગીકરણ કરો.
- તમારી શાળામાં પછાત સમૂહોના વિદ્યાર્થીને મળતી શૈક્ષણિક અને આર્થિક સહાય વિશે કોષ્ટક બનાવો.
- તમારા ગામમાં પછાત સમૂહોનાં રહેઠાણનો નકશો તૈયાર કરો.
- તમારી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ જાણો.
- ગુજરાત સરકારશ્રીની અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાતસમૂહો માટેની વિવિધ યોજનાઓ જણાવો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-૩માં આપણે સમાજના જુદા જુદા નબળા સમૂહો વિશે માહિતી મેળવી. એક સમય એવો હતો કે જેમાં સ્ત્રીઓને અબળા ગણવામાં આવતી હતી; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી સશક્ત બનતી જાય છે. મહિલા સશક્તિકરણના સંદર્ભમાં સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે, “વિશ્વના કલ્યાણ માટે મહિલાઓની સ્થિતિ જ્યાં સુધી સુધરશે નહિ ત્યાં સુધી વિકાસની કોઈ તક મળી શકશે નહિ. કોઈ પણ પંખીને એક પાંખથી ઊડવું અશક્ય બની જતું હોય છે.” આપણા સમાજમાં પણ આવું જ કાંઈક બન્યું છે અને તેથી મહિલાઓને અધિકાર આપવાનો મુદ્દો સમગ્ર વિશ્વમાં ધ્યાનાકર્ષિત બન્યો છે. સ્ત્રીઓના અધિકારોને સ્વતંત્ર, સમાન અને ન્યાયી રીતે ભોગવવાની બાબત સ્ત્રી સશક્તિકરણનું પ્રથમ પગથિયું છે. આ વિશેની વિભાવના, લક્ષણો અને મહત્ત્વને જોવાં જરૂરી છે. ભારતમાં વિવિધ બાબતો પૈકી લિંગપ્રમાણ સાથે તે સંબંધિત છે. જેમ જેમ મહિલાઓ વિશેના ખ્યાલો બદલાતા ગયા, એના વિકાસ વિશેના અભિગમો વિકસતા ગયા અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં એને સામેલ કરવામાં આવી એમ શૈક્ષણિક, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને આરોગ્યના ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ વધવા લાગ્યું. ભારતનું બંધારણ, કાયદાઓ તેમજ સ્ત્રીઓ વિશેની વિવિધ કલ્યાણ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોને લીધે સ્ત્રી-સશક્તિકરણને વેગ મળ્યો. વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે આ એકમમાં સશક્તિકરણ, સ્ત્રી-સશક્તિકરણનો અર્થ અને તેનાં લક્ષણો, મહત્ત્વ, ભારતમાં લિંગપ્રમાણ, સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેના વિવિધ કાર્યક્રમો, કલ્યાણકારી યોજનાઓ અને સ્ત્રીઓ વિશેની કાયદાકીય માહિતી મેળવીશું.

સ્ત્રી-સશક્તિકરણનો અર્થ :

સશક્તિકરણ એટલે કે Empowerment. આ શબ્દનો ઉદ્ભવ 1970ના દાયકામાં લેટિન અમેરિકામાં શિક્ષણ અંગેની ચર્ચામાં થયો હોવાનું ઈવલિન હસ્ટ નોંધે છે. નારીવાદી વિચારકો અને કર્મશીલોએ એ ખ્યાલને આગળ વધાર્યો. 1980 પછી આ ખ્યાલનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

ભારતના સમાજશાસ્ત્રી યોગેન્દ્ર સિંઘ નોંધે છે તેમ, સશક્તિકરણની વિભાવના વિશાળ સૂચિતાર્થો ધરાવે છે. સશક્તિકરણનો ખ્યાલ કાળા અને સીમાંત સમૂહોની સામાજિક ચળવળની વિચારસરણીમાંથી ઉદ્ભવ્યો. તેમાં સંસાધનોની ઉપલબ્ધિ, વ્યવસાય, શિક્ષણ, આરોગ્ય પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. ભારતના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ માટેની ચળવળ અને વિચારસરણી, સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને સ્ત્રી-મુક્તિના સંદર્ભમાં જોવા મળે છે.

સશક્તિકરણ એટલે કે Empowermentમાં Power એટલે સત્તા-નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા અંગે ઉદાર વિચાર સાથેનો ગાઢ સંબંધ. સ્ત્રી-સશક્તિકરણમાં શક્તિ (Power) મહત્ત્વની છે. જેમાં બળ અને પ્રભાવ સમાવિષ્ટ છે.

સરળ શબ્દોમાં જોઈએ તો, મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓમાં એવા પ્રકારની શક્તિ હોવી જેમાં પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કરવા માટે સક્ષમ તથા સ્વતંત્ર હોય.

રેણુકા પામેયા – “મહિલા સશક્તિકરણ એટલે સામાજિક ન્યાય અને સમતા અથવા મહિલાની સ્વતંત્ર ઓળખ અથવા તેનો મનુષ્યના રૂપમાં સ્વીકાર થવો.”

સુશીલા પારીક – “મહિલા સશક્તિકરણ એટલે મહિલાઓનું શક્તિ સંપન્ન થવું. શક્તિ અને સાધન બંને જીવનની ગુણવત્તા સાથે જોડાયેલી અવધારણાઓ છે.”

આમ, સ્ત્રી-સશક્તિકરણ પરિવર્તનશીલ અને બહુઆયામી અવધારણા છે, જેમાં સ્ત્રીઓની આત્મદૃષ્ટી અને સામાજિક દૃષ્ટીમાં પરિવર્તન આવે છે. મહિલાઓને એક વ્યક્તિ ગણી તેને સશક્ત બનાવી, નિર્ણયમાં સામેલ કરવી, સત્તા અને પદ આપવાં અને તેની શક્તિઓનો સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ કરવો તે તેના મૂળભૂત પાયામાં છે.

ચંદ્રિકા રાવલ સ્ત્રી-સશક્તિકરણને સમજાવતા તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ દર્શાવે છે :

- સ્ત્રી-સશક્તિકરણ એક પ્રક્રિયા છે.
- આ પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓને પોતાનું સ્થાન અને મોકળાશ મળે છે.
- આ પ્રક્રિયા સ્ત્રીઓ દ્વારા સામૂહિક રીતે સભાનપણે કરાયેલા પ્રયત્નોની શૃંખલા છે.
- તે સ્ત્રીઓને હકોની અનુભૂતિ કરાવે છે.

- તે સત્તાની નવી સંકલ્પના છે.
- તે સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે.
- તે સ્ત્રીઓની સભાનતા, અનુભવ, વિચાર, વર્તન વગેરે સાથે સંકળાયેલ છે.
- તે સ્ત્રીઓ વિશેની પરંપરાગત માન્યતાઓને બદલે છે.
- તે પુરુષ વિરોધી નથી, પણ સ્ત્રીઓ સમાજમાં પોતાનું આત્મગૌરવ અને આત્મવિશ્વાસથી આગળ વધે એવું લક્ષ્ય ધરાવે છે.

સ્ત્રી-સશક્તિકરણનું મહત્વ :

ભારતીય સમાજમાં સમાજજીવનનાં સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય, કાનૂની વગેરે ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણનું આગવું મહત્વ રહેલું છે.

મહિલા સશક્તિકરણ

(1) વ્યક્તિગત મહત્વ :

વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપરાંત વ્યક્તિગત રીતે સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવે, પ્રશ્નો અને પડકારોનો સામનો કરી શકે, કુશળતા વિકસી શકે, નિર્ણયાત્મક સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકે અને સ્ત્રીઓ પોતાનું મૂલ્ય સમજી, સામાજિક વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે; સ્વમાન, સમજણ અને સન્માન મેળવી શકે તથા અન્યાયોને ગંભીરતાપૂર્વક દૂર કરવા કાર્યાન્વિત બની શકે એવાં બહુવિધ પાસાંના સંદર્ભમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ આવશ્યક છે.

(2) સામાજિક મહત્વ :

સ્ત્રી-સશક્તિકરણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની હીન ભાવનાને અવગણે છે. સ્ત્રીઓને સન્માન આપવા તરફ પ્રયત્ન કરે છે. આ સંદર્ભમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, “જો આપણે ભારત દેશનો વિકાસ કરવો હોય તો સૌથી પહેલાં ભારતીય નારીનો વિકાસ કરવો પડશે. કારણ કે સ્ત્રી વડે કુટુંબ, કુટુંબ વડે સમાજ અને સમાજ વડે રાષ્ટ્ર બને છે. ‘સ્ત્રી’ સમાજનું પાયાનું એકમ છે.”

સ્ત્રી-સશક્તિકરણ સમાજમાં સ્ત્રીઓને થતા અન્યાય, શોષણ કે પજવણીમાંથી મુક્તિ આપી સ્વતંત્રતા તરફ લઈ જવા માટેની મહત્વની પ્રક્રિયા છે. આ માટે આંદોલનો પણ થયાં છે. સ્ત્રી-સંગઠનો અને સામાજિક-સુધારકોએ સામૂહિક ચેતના પણ જગાવી છે.

સશક્તિકરણ સ્ત્રીઓને પોતાનાં સ્થાનમાં પરિવર્તન લાવવા અને પોતાનાં બાળકોનું યોગ્ય સામાજિકરણ કરવા સક્ષમ બનાવવામાં ઉપયોગી છે તેમજ નેતૃત્વશક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ વધે તે માટે પણ તે આવશ્યક છે.

(3) શૈક્ષણિક મહત્વ :

મહિલા સશક્તિકરણ શિક્ષણમાં આવશ્યક છે કારણ કે શિક્ષણથી સ્ત્રીઓ પોતાના મનપસંદ ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ લઈ પોતાનાં ધ્યેય, સિદ્ધિ અને સફળતા પ્રાપ્ત કરી, આત્મવિશ્વાસ કેળવી, સ્વાવલંબી બનવા સમર્થ બને છે.

શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓને મળતી વિશેષ સવલતો સ્ત્રી-સશક્તિકરણને ગતિશીલ બનાવે છે. સ્ત્રીઓનાં પરંપરાગત વલણોને બદલવા શૈક્ષણિક સશક્તિકરણ એવું માધ્યમ છે કે જે તેને સાચી દિશા તરફ લઈ જાય છે. સ્ત્રીઓમાં વ્યવસાયિક કુશળતા વધારવા સશક્તિકરણ આવશ્યક છે.

(4) આર્થિક મહત્વ :

કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વિકાસ માટે આર્થિક સશક્તિકરણ જરૂરી છે. સ્ત્રીઓને મિલકતમાં સમાન હક આપવો, તે માટે જાગૃત કરવી, અર્થોપાર્જન કરતી મહિલાઓની આવક પર તેનો અધિકાર રહે, આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બને એ માટે સશક્તિકરણ આવશ્યક છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપ જાણો છો કે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી ગુજરાતની SEWA (Self Employed Women's Association-સેલ્ફ એમ્પ્લોઈડ વિમેન એસોસિયેશન) જેવી અનેક સંસ્થાઓએ સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાવલંબન માટે ગર્વનિષ્ઠ પ્રયત્નો કર્યા છે.

જે સ્ત્રીઓ ખેતી-ખેતી આનુષંગિક ગૃહઉદ્યોગ કે સ્વરોજગારમાં રોકાયેલ છે તેઓને પોતાના કાર્યનું યોગ્ય વળતર મળે અને તેના આર્થિક યોગદાનની ગણતરી થાય તે માટે સશક્તિકરણ આવશ્યક છે. આર્થિક સશક્તિકરણ વધશે તેમ વેતનમાં સમાનતા આવશે. જાતિગત ભેદભાવોની નાબૂદી થશે. મહિલાઓની બચત યોજનાઓ વધશે. આમ, દીર્ઘકાલીન સમતુલિત આર્થિક વિકાસ માટે સશક્તિકરણ આવશ્યક છે.

(5) રાજકીય મહત્વ :

સશક્તિકરણનો ખ્યાલ રાજકીય ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલો છે. ભારતના બંધારણમાં આર્ટિકલ 14, 15 અને 16માં રાજ્યે સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાનો અધિકાર, સ્ત્રી-પુરુષ લિંગભેદ સામે પ્રતિબંધ અને રોજગારીની તકોમાં સમાનતાનો અધિકાર આપ્યો છે. આમ છતાં, એનું વાસ્તવિક ચિત્ર જુદું જોવા મળતું; પરંતુ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મહિલા આરક્ષણની જોગવાઈને લીધે સ્ત્રીઓને રાજકીય સશક્તિકરણની તક આપવામાં આવી છે. મત આપવો, ઉમેદવારી નોંધાવવી, વિજેતા બનતા સત્તામાં ભાગીદાર બનવું વગેરે માટે સ્ત્રી-સશક્તિકરણ આવશ્યક છે. આ વિશેની વિસ્તૃત સમજ તમે એકમ-8માં મેળવશો.

તદુપરાંત ભારતમાં સ્ત્રીઓ વિશેના વિશેષ કાયદાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સ્ત્રીઓમાં આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સભાનતા કેળવાય તે માટે મહિલા સશક્તિકરણ આવશ્યક છે.

ભારતમાં લિંગપ્રમાણ :

દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા લિંગપ્રમાણ દર્શાવે છે. જીવવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં મજબૂત હોવાથી પુરુષો કરતાં વધુ જીવે છે; પરંતુ કેટલાંક પરિબલોને લીધે સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણમાં તફાવત સર્જાય છે. જેનાથી લિંગ અનુપાત અને અસમાન લિંગપ્રમાણની સમસ્યા સર્જાય છે.

ભારત અને ગુજરાતમાં દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

વર્ષ	લિંગપ્રમાણ	
	ભારત	ગુજરાત
1901	972	954
1951	946	952
2011	940	918

(સ્ત્રોત : Gender Composition of Population Provisional Population Totals India - Page - 80.)

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક પરથી આપણે ભારત અને ગુજરાતના લિંગપ્રમાણને અનુક્રમે જોઈએ.

ભારત : સ્વતંત્રતા પહેલાં - 1901માં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા 972, સ્વતંત્રતા પછીના દાયકામાં - 1951માં 946 અને છેલ્લી વસ્તી ગણતરી 2011માં 940 છે. એટલે કે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

ગુજરાત : ગુજરાતના આંકડા જોઈએ તો 1901માં 954, 1951માં 952 અને 2011માં 918 છે. એટલે કે સ્ત્રીઓની સંખ્યા સતત અને અસાધારણ રીતે ઘટતી જાય છે. 1951-2011માં 36 આંકનો ઘટાડો સૂચવે છે, જે સમાજ માટે ચિંતાજનક ગણાય.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ભારત અને ગુજરાતના 2011ની વસ્તીગણતરી મુજબ ગ્રામીણ-શહેરી લિંગપ્રમાણ જોઈએ.

ભારત અને ગુજરાતમાં ગ્રામીણ-શહેરી લિંગપ્રમાણ

ભારત/ગુજરાત	કુલ	ગ્રામીણ	શહેરી
ભારત	940	947	926
ગુજરાત	918	947	880

(સંદર્ભ : વસ્તી ગણતરી, ભારત - ગુજરાત, 2011)

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક પરથી જોઈ શકીએ છીએ કે ભારતમાં અને ગુજરાતમાં સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષ જાતિ પ્રમાણમાં મોટો તફાવત (અનુક્રમે 940 અને 918) હોવા છતાં બંને સ્થળે ગ્રામ વિસ્તારોમાં આ પ્રમાણ 947 છે. બીજી બાજુ,

દેશ કરતાં ગુજરાતમાં સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા અને તેમાં પણ એકલ પુરુષોના સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા અસરકારક હોવાને પરિણામે રાજ્યના ગ્રામ વિસ્તારો (947) અને શહેરી વિસ્તારોમાં (880) મોટો તફાવત નોંધાયો છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે ભારત અને ગુજરાતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જોયું. ગ્રામીણ-શહેરી આંકડાઓની વિગત મેળવી. હવે 0-6ના વયજૂથના બાળકોમાં જાતિપ્રમાણ જોઈએ તો લગભગ બધાં જ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં તે ચિંતાજનક છે. 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં બાલિકાઓનું પ્રમાણ 914 છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ 890 છે. સૌથી વધારે પ્રમાણ મિઝોરમમાં (971) છે જ્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ પંજાબમાં (846) છે.

ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં સ્ત્રી-પુરુષના વધતા અને ઘટતા પ્રમાણ સમાજમાં લિંગપ્રમાણની અસમાનતા ઊભી કરે છે, જેના માટે કુદરતી જૈવકીય બાબતો, સ્થળાંતર અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો સામાજિક-સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણ જવાબદાર છે. પ્રત્યેક રાજ્ય આ અસમાનતા દૂર કરવા અનેકવિધ કાર્યક્રમો તથા યોજનાઓ ઘડીને તેનાં અસરકારક અમલ પર ભાર મૂકે છે.

સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેના કાર્યક્રમો

ભારતના બંધારણના આમુખ, મૂળભૂત અધિકારો, મૂળભૂત ફરજો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતમાં જાતિ સમાનતા (Gender equality)નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. દેશનું બંધારણ મહિલાઓને સમાનતા આપે છે એટલું જ નહિ; પરંતુ રાજ્યની મહિલાઓની તરફેણમાં વિધેયાત્મક પગલાં ભરવાની સત્તા આપે છે.

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતની વિકાસનીતિમાં પંચવર્ષીય યોજનામાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેના વિવિધ કાર્યક્રમોને સમર્થન મળે છે. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના સમયે (1974-1978) વિશ્વભરમાં યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા વર્ષ (1975), મહિલા દશાબ્દી (1976-1985) એને સમર્થન આપે છે. 1990માં ભારતની સંસદે કાયદાથી મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય કમિશનની રચના કરી, 1993માં મહિલાઓ સામેના તમામ પ્રકારની ભેદભાવની નાબૂદીનાં સંમેલનો થયાં અને ત્યારબાદ મહિલાઓની સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ પણ મહિલા સશક્તિકરણ માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, મહિલા સશક્તિકરણ માટેના કાર્યક્રમો ઘણા વિશાળ ફલક પર જોઈ શકાય, પણ અહીં આપણે મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેની રાષ્ટ્રીયનીતિ-2001ના સંદર્ભમાં મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. ગુજરાત નારી ગૌરવનીતિ ઘડાઈ છે. આ બંને નીતિમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેનાં ઘણાં પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે. જેનું ધ્યેય મહિલાઓની સત્તા, ઉત્કર્ષ અને વિકાસનું છે. આપણા અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને આપણે શૈક્ષણિક, આર્થિક, આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો તેમજ કલ્યાણકારી યોજનાઓની ચર્ચા કરીશું.

(1) શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો :

ગાંધીજીએ કહેલું કે “જો તમે એક છોકરાને શિક્ષણ આપો છો તો તમે એક વ્યક્તિને શિક્ષણ આપો છો; પરંતુ જો તમે એક છોકરીને શિક્ષણ આપો છો તો તમે આખા કુટુંબને શિક્ષણ આપો છો.”

સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણ દ્વારા સ્ત્રી અને પુરુષ સમાનતાનાં મૂલ્યને સ્થાપિત કરવા સ્ત્રી-શિક્ષણ પર ભાર મુકાયો. સ્ત્રીઓના સંદર્ભમાં સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય નીતિમાં પણ સ્ત્રી-શિક્ષણની આવશ્યકતાને સ્વીકારવામાં આવી. સ્ત્રી-શિક્ષણને વેગ આપવા ભારત સરકાર તરફથી અનેક કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા. ગુજરાતના સંદર્ભમાં કેટલાક કાર્યક્રમો જોઈએ.

- **કન્યા કેળવણી રથયાત્રા :** જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કન્યાઓનો પ્રવેશદર વધારવા માટે તેમજ પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા માટે શાળા પ્રવેશોત્સવ સમગ્ર રાજ્યમાં લોકભાગીદારીથી કરવામાં આવે છે.
- **તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓનું સન્માન :** ધોરણ-10 અને ધોરણ-12ની બોર્ડની પરીક્ષામાં મહેનત, ધગશથી બોર્ડમાં ક્રમાંક મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓને સન્માનિત કરી વિશેષ શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાર્તાલાપ યોજીને અન્ય વિદ્યાર્થીઓને - ખાસ કરીને કન્યાઓનો શિક્ષણ પ્રત્યે રસ જાગ્રત કરવામાં આવે છે.
- **સર્વ શિક્ષા અભિયાન :** સ્ત્રી-શિક્ષણને વેગ આપવા માટે સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ કન્યા કેળવણી અંગેના જાગૃતિ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. પ્રચાર અને પ્રસાર માધ્યમોનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- **શાળા લોકાર્પણ :** ખાસ કરીને કન્યાઓ શિક્ષણથી વંચિત ન રહી જાય તે માટે અંતરિયાળ ગામોમાં શાળા સ્થાપીને કે શાળામાં સાધન-સગવડો વધારીને તેના લોકાર્પણ કાર્યક્રમ દ્વારા સ્ત્રી-શિક્ષણને વેગ આપવામાં આવે છે.
- **સાઈકલ વિતરણ :** ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતી કન્યાઓને ગામથી 3 કિમીના અંતરે આવેલી શાળામાં જવા માટે સાઈકલ વિતરણ કાર્યક્રમ દ્વારા કન્યા કેળવણીમાં અવરોધરૂપ બનતી પરિસ્થિતિને દૂર કરવાના પ્રયત્નો થાય છે.
- **અનાજનું વિતરણ:** આદિવાસી વિસ્તારની 1થી 7 ધોરણમાં ભણતી અને 70 % હાજરી નોંધાવતી કન્યાઓને પ્રોત્સાહિત કરવા તેમજ વાલીઓના સ્ત્રી-શિક્ષણ પ્રત્યેના હકારાત્મક વલણને વેગ આપવા વિના મૂલ્યે અનાજ વિતરણના કાર્યક્રમ યોજીને આદિવાસી વિસ્તારમાં શાળાનો ડ્રોપ આઉટ રેશિયો ઘટાડવામાં આવે છે.

તદુપરાંત શિક્ષણનો અધિકાર (RTE - Right to Education), સપ્તધારા, ગુણોત્સવ વગેરે સંબંધી જાણકારી આપતા કાર્યક્રમો યોજીને તેમાં પણ કન્યા-કેળવણી પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આમ, શિક્ષણ સંબંધિત કાર્યક્રમોમાં કન્યા-કેળવણી પર ભાર મૂકીને સ્ત્રી-સશક્તિકરણના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

(2) આર્થિક કાર્યક્રમો :

સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અનિવાર્ય છે. આર્થિક સ્વાવલંબન વ્યક્તિને સામર્થ્યવાન બનાવે છે. સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાવલંબન માટે પણ રાષ્ટ્રીય નીતિમાં ભાર મૂકાયો છે.

રાષ્ટ્રીય નીતિમાં આર્થિક કાર્યક્રમો :

રાષ્ટ્રીય નીતિ હેઠળ નીચે મુજબના કાર્યક્રમો દ્વારા સ્ત્રીઓને જાગ્રત કરીને સામર્થ્યવાન બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે:

- અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને રોજગારીની તકો વિશે માહિતી.
- સમાન વેતન અંગે જાણકારી.
- મહિલાઓને ધિરાણ બચત સંબંધિત જાણકારી.
- આર્થિક કાર્યોની અસમાન વહેંચણીની નાબૂદી.
- નિર્ધારિત સમયના કામના કલાકો વિશે જાણકારી.
- કામનાં સ્થાને સલામતીભર્યા વાતાવરણ માટેની કાયદાકીય જોગવાઈ સંબંધિત જાણકારી.
- સંગઠિત ક્ષેત્રોમાં અર્થોપાર્જન માટે જરૂરી લાયકાતની માહિતીની જાણકારી.

આ પ્રકારના કાર્યક્રમો સ્ત્રીઓ માટે યોજીને સ્ત્રીઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં પણ અનેકવિધ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે.

તાલીમ વર્ગો : ઘર-આંગણે શાકભાજી ઉગાડવા, કેનિંગ તેમજ ક્રિયન ગાર્ડનિંગ અંગેના તાલીમ વર્ગો દ્વારા સ્ત્રીઓને ડેમોન્સ્ટ્રેશન દ્વારા તાલીમ આપીને પગભર બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે.

વ્યવસાયનાં ક્ષેત્રો : સ્ત્રીઓને સંગઠિત અને અસંગઠિત વિભાગના વ્યવસાયો અને રોજગારી વિશે માહિતી આપતા કાર્યક્રમોમાં સામેલ કરીને કૌશલ્યવર્ધનને વેગ અપાય છે.

પ્રદર્શન-વેચાણ : રાષ્ટ્રીય-રાજ્યકક્ષાએ પ્રદર્શન-વેચાણ કાર્યક્રમો દ્વારા સ્વ-રોજગાર, નાના કે કુટિર ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલ સ્ત્રીઓને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. ‘હુન્નરથી રોજગાર’નો હેતુ તેમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય છે.

કૃષિરથ મેળા : કૃષિ સાથે સંકળાયેલ સ્ત્રીઓને સામેલ કરીને કૃષિ સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક જાણકારી આપવામાં આવે છે. જેથી ઉત્પાદનની માત્રામાં વધારો કરીને ઓછા શ્રમે તે વધુ રોજગારી મેળવી શકે.

સ્ત્રી-જૂથ અને રોજગાર કાર્યક્રમ : સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાવલંબનને વેગ આપવા માટે સખી-મંડળોને, સ્ત્રી-જૂથોને સરકારની વિવિધ જાણકારી આપવા માટે અનેક કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બજાર વ્યવસ્થા, ધિરાણની યોજનાઓ, બચત યોજનાઓ વગેરે વિશે જાણકારી આપવામાં આવે છે.

આમ, આર્થિક ક્ષેત્રે અનેક કાર્યક્રમો યોજીને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે.

(3) આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો :

ભારત સરકારની સ્ત્રી-સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય નીતિમાં સ્ત્રીઓના આરોગ્ય પ્રત્યે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ભારત સરકારના આરોગ્ય વિભાગ તેમજ મહિલા અને બાળ-કલ્યાણ વિભાગ સ્ત્રીના આરોગ્ય સંબંધિત કાર્યક્રમો યોજીને સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત જાણકારી આપવા નીચે મુજબના પ્રયત્નો કરે છે.

સામાજિક બદીઓ અને સ્ત્રી-સ્વાસ્થ્ય : સમાજના કુરિવાજોથી સ્ત્રીના કથળતા આરોગ્ય અંગે જાણકારી આપતા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. દા.ત., બાળલગ્નથી આરોગ્યને જોખમ, ગેરકાયદેસર જાતિ પરીક્ષણથી શરીરને થતું નુકસાન.

માતૃ-કલ્યાણ કાર્યક્રમો : સ્ત્રીઓને ગર્ભાધાન, સ્તનપાન તેમજ બાળઉછેર સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક જાણકારી આપીને સ્ત્રીઓનાં આરોગ્યનું જતન કરવામાં આવે છે.

કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમો : કુટુંબના મર્યાદિત કદ સહિત માતા અને બાળકનાં કલ્યાણ સંબંધિત કાર્યક્રમ વિશે જાણકારી આપતા કાર્યક્રમો યોજીને સ્ત્રીઓને કુટુંબ નિયંત્રણની પદ્ધતિઓની વૈજ્ઞાનિક ઢબે માહિતી અપાય છે. તદુપરાંત પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની ઉપયોગિતા તેમજ પરંપરાગત પ્રસૂતિ પદ્ધતિના ગેરલાભ વગેરેની સમજણ આપતા કાર્યક્રમો કરવામાં આવે છે.

પોષણક્ષમ આહારને લગતા કાર્યક્રમો : સ્ત્રીઓના કુપોષણની માત્રાને ઘટાડવા માટે Nutrition Week દ્વારા પોષણક્ષમ આહારની જાણકારી આપતા કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવે છે. ખાસ કરીને રોગપ્રતિકારક શક્તિવર્ધક આહાર વિશે જાગૃતિ લાવવાના પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાતમાં પણ ઉપર્યુક્ત કાર્યક્રમો ઉપરાંત સ્ત્રીના આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો થાય છે. જેમ કે બેટી બચાવો, બેટી વધાવો અભિયાન : સમાજના જાતિ પ્રમાણમાં ઊભી થયેલી અસમતુલાને દૂર કરવા, કન્યા જન્મને સ્વીકારીને સ્ત્રીઓનાં આરોગ્યને જાળવવા આ અભિયાન હેઠળ રેલી, નાટકો, શિબિરો, સેમિનાર, કોન્ફરન્સ, પરિસંવાદ, ચર્ચા જેવા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે.

જાગૃતિ કાર્યક્રમો : સ્ત્રી-સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સંકુચિત માનસમાં પરિવર્તન લાવવા જાગૃતિ કાર્યક્રમો કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ તથા આદિવાસી વિસ્તારોમાં સ્ત્રીઓનાં આરોગ્યને લગતા સંકુચિત લોકમાનસમાં બદલાવ લાવવા આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધા વધારી, સ્વાસ્થ્ય અધિકારીઓ દ્વારા જનજાગૃતિ કાર્યક્રમો કરવામાં આવે છે.

આમ, આરોગ્ય સંબંધિત કાર્યક્રમો દ્વારા સ્ત્રીઓનું સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે.

આમ, સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટે શૈક્ષણિક, આર્થિક તેમજ આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવે છે અને તેના અમલીકરણ દ્વારા સ્ત્રી-સશક્તિકરણ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. જેમાં સરકારી, બિનસરકારી તેમજ સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ પણ ફાળો આપે છે.

(4) કલ્યાણકારી યોજનાઓ :

ભારતના બંધારણમાં 'સર્વના કલ્યાણ'ની બાબત અભિપ્રેત છે. રાષ્ટ્ર તેમજ રાજ્યની નીતિઓમાં નાગરિકોના કલ્યાણ સંબંધિત યોજનાઓની જોગવાઈ પર ભાર મૂકાયો છે.

ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટેની કેટલીક મહત્વની યોજનાઓ

ગુજરાતમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટે ઘડાયેલી કલ્યાણકારી યોજનાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

(1) શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે :

ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ સાક્ષરતા દર 78.03 % જેટલો છે. જેમાં પુરુષ-સાક્ષરતા દર 85.75 % અને સ્ત્રી-સાક્ષરતા દર 69.68 % છે. ગુજરાતમાં ગ્રામીણ સાક્ષરતા દર 61.4 % અને શહેરી સાક્ષરતા દર 81.0 % જેટલો નોંધાયો છે. સ્ત્રી-સાક્ષરતામાં સુધાર કરવા માટે અનેકવિધ યોજનાઓ ઘડીને તેના અમલીકરણ માટે સઘન પ્રયત્નો થાય છે. આવી કેટલીક યોજનાઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

- વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ
- કસ્તૂરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય

- આદિજાતિ કન્યાના વાલીઓને અનાજ સહાય
- કન્યા સૈનિક શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓને શિષ્યવૃત્તિ, યુનિફોર્મ અને તાલીમની જોગવાઈ
- કન્યાઓને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ
- કન્યાઓ માટે હોસ્ટેલ
- સાર્વકલ સહાય
- સરકારી પોલિટેકનિકમાં અભ્યાસ કરતી કે સરકારી ઈજનેરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓ માટે હોસ્ટેલની સુવિધાની જોગવાઈ
- આદિજાતિ વિસ્તારોમાં સરકારી પોલિટેકનિક કે ઈજનેરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓને હોસ્ટેલની સુવિધા
- વિદ્યાસાધના યોજના
- એસ.એસ.સી. પછીના અભ્યાસક્રમ માટે અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલાઓને શિષ્યવૃત્તિ

શૈક્ષણિક યોજનાઓ

(2) આર્થિક ક્ષેત્રે :

2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં કામકાજની ભાગીદારીનો કુલ દર 40.98 % છે. જેમાં પુરુષનો ભાગીદારી દર 57.16 % અને સ્ત્રીનો ભાગીદારી દર 23.38 % છે.

ગુજરાતમાં સંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓમાંથી જાહેર સંગઠિત ક્ષેત્રમાં 57.47 % સ્ત્રીઓ તથા ખાનગી સંગઠિત ક્ષેત્રમાં 42.53 % સ્ત્રીઓ કામ કરે છે.

સ્ત્રીઓની કામકાજમાં ભાગીદારી વધારવા માટે નીચે મુજબની અનેક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે :

- સ્ત્રીઓ માટે તાલીમ યોજના
- સ્ત્રીઓ માટે ખાસ રોજગાર કચેરીઓની સ્થાપના
- મિશન મંગલમ્ યોજના
- આજીવિકા કેન્દ્રો-ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વ-સહાય જૂથોના ફેડરેશનની યોજના
- માતા યશોદા ગૌરવનિધિ
- ઘર-દીવડા યોજના
- વર્કિંગ વીમેન હોસ્ટેલ સુવિધા યોજના
- મહિલા સંચાલિત ગ્રામ્ય દૂધ ઉત્પાદક મંડળીઓ તેમજ મહિલા પશુપાલકો માટેની પ્રોત્સાહક સહાય યોજનાઓ વગેરે યોજનાઓનું અમલીકરણ કરીને સ્ત્રીઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે.

(3) આરોગ્ય ક્ષેત્રે :

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે રાજ્યમાં ગુણવત્તાયુક્ત વસ્તી પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. જન્મ-મૃત્યુદરની સપ્રમાણતા, આરોગ્ય અને પોષણક્ષમ આહાર, જાતિગત સપ્રમાણતા વગેરે બાબતોને લક્ષમાં રાખીને યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં આરોગ્યની સુખાકારી માટે અનેક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે : જેમ કે,

- ચિરંજીવી યોજના
- ઈ-મમતા
- બેટી વધાવો યોજના
- કસ્તૂરબા પોષણ સહાય યોજના
- જનની સુરક્ષા યોજના
- દીકરી યોજના

- આશા વર્કર માટે પ્રોત્સાહન યોજના
- નર્સિંગ શાળામાં અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થીનીઓને સ્ટાઈપેન્ડ
- માતા અને બાળહોસ્પિટલ માટે સહાય
- કિશોરી શક્તિ યોજના
- રાજીવ ગાંધી બાલિકા સમૃદ્ધિ યોજના - સબલા
- ઈદિરા ગાંધી માતૃત્વ સહયોગ યોજના

વગેરે યોજનાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓનાં આરોગ્યને સુધારવાના પ્રયત્નો થાય છે.

(4) સામાજિક ક્ષેત્રે :

નબળા વર્ગની સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે ગુજરાતમાં સામાજિક કલ્યાણના હેતુથી નીચેની વિવિધ યોજનાઓ ઘડાઈ છે :

- ભગવાન બુદ્ધ રાજ્ય શિષ્યવૃત્તિ
- ડૉ. આંબેડકર સરકારી છાત્રાલયો
- ડૉ. સવિતા આંબેડકર આંતરજાતીય લગ્નોને પ્રોત્સાહન માટે સહાય
- કુંવરબાઈનું મામેરું/મંગળસૂત્ર યોજના
- માઈ રમાબાઈ આંબેડકર સાત ફેરા સમૂહલગ્ન યોજના
- મહિલાઓ માટે સીવણ વર્ગોની તાલીમ તથા આર્થિક સહાય
- સરસ્વતી સાધના યોજના
- વિકલાંગ વિધવા મકાન સહાય યોજના
- વિધવા પેન્શન યોજના
- વિધવાઓના આર્થિક પુનર્વસન માટે તાલીમ અને સાધન સહાય યોજના
- બળાત્કારનો ભોગ બનેલ મહિલાને આર્થિક વળતર યોજના
- વિવિધલક્ષી મહિલા કલ્યાણ યોજના
- અભયમ્-181 મહિલા હેલ્પલાઈન યોજના
- સરકારી મહિલા આશ્રયગૃહોની સુધારણા
- માનસિક રીતે અસ્થિર અથવા HIV/AIDS ગ્રસ્ત મહિલાઓ માટે આશ્રયગૃહોની યોજના
- મુખ્યમંત્રી મહિલા પાણી સમિતિ પ્રોત્સાહન યોજના
- સુરક્ષા સેતુ યોજના
- સમરસ મહિલા ગ્રામપંચાયતને સહાય યોજના

આ યોજનાઓ દ્વારા સમાજમાં વંચિત કે નબળા વર્ગની સ્ત્રીઓને સહાય કરીને તેનું સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે.

(5) રમતગમત ક્ષેત્રે :

સ્ત્રીઓના શારીરિક, માનસિક વિકાસ માટે સ્ત્રી-ખેલાડીઓને પ્રોત્સાહન આપવા ગુજરાતમાં અનેક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે. જે નીચે મુજબ છે :

- મહિલા આત્મરક્ષણ માટેની યોજના - ‘પડકાર’
- મહિલા ખેલાડીઓને શિષ્યવૃત્તિ
- અનુસૂચિત જાતિની મહિલા ખેલાડીને પુરસ્કાર યોજના

આ પ્રોત્સાહક યોજનાઓ દ્વારા સ્વ-સુરક્ષાના હેતુથી સ્ત્રીઓની રમતગમત ક્ષેત્રે ભાગીદારી વધારવામાં આવે છે.

સરકારની આવી પ્રોત્સાહક યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા સ્ત્રી-સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે. જેમાં સરકારી ઉપરાંત બિનસરકારી તેમજ સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

સ્ત્રીઓ અને કાયદાઓ

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેના કાર્યક્રમો તેમજ કલ્યાણકારી યોજનાઓ જોઈ. હવે આપણે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઘડવામાં આવેલા સ્ત્રીલક્ષી કાયદાઓની જાણકારી ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરીને સમજાવે.

(1) સ્ત્રીઓના બંધારણીય અધિકારો :

બંધારણીય કાયદો એ કોઈ પણ દેશનો મૂળભૂત કાયદો કહેવાય. ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે, સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં સુધાર કરવા કાયદાકીય જોગવાઈ કરીને સ્ત્રીને પુરુષ સમાન દરજ્જો અને તકની સમાનતા આપવામાં આવી છે. બંધારણની કલમો દ્વારા સ્ત્રીઓને માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, એટલે કે સ્ત્રીઓને બંધારણીય અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. જેમાં જીવન જીવવાનો, પુખ્તવયે લગ્ન કરવાનો, સ્વ-પસંદગીથી લગ્ન કરવાનો, છૂટાછેડા મેળવવાનો, પુનર્લગ્ન કરવાનો, પતિ કે પિતાની મિલકતમાંથી વારસો કે હિસ્સો મેળવવાનો, ત્યક્તા સ્ત્રી તરીકે પતિ પાસેથી ભરણપોષણ મેળવવાનો, અત્યાચારથી બચવા પતિથી અલગ રહેવાનો, સ્વ-કમાણી અને સ્ત્રી-ધન પર સંપૂર્ણ હક મેળવવાનો, નબળા વર્ગની સ્ત્રીઓને મફત કાનૂની સહાય મેળવવાનો, શોષણાત્મક પ્રથાઓ સામે રક્ષણ મેળવવાનો, શિક્ષણ, વ્યવસાય અને રાજકારણમાં અનામત બેઠકો દ્વારા વિશેષ હકો મેળવવાનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(2) સ્ત્રીઓને રક્ષણ પૂરું પાડતા કાયદા :

સ્ત્રીઓના જૈવકીય, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, આર્થિક ક્ષેત્રના સશક્તિકરણ માટે રક્ષણાત્મક કાનૂનો પણ ઘડવામાં આવ્યા છે. આપણે તેમાંથી કેટલાક કાનૂનોની જોગવાઈઓનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

કાનૂન	વર્ષ	કાનૂનનો હેતુ
અનૈતિક વેપાર અટકાયત કાનૂન	1956	જાતીય શોષણ સામે રક્ષણ
દહેજ પ્રતિબંધક કાનૂન	1961	દહેજનાં દૂષણની નાબૂદી
ગર્ભપાતને લગતો કાનૂન	1971	સ્ત્રીઓનાં જીવન અને ગૌરવની સુરક્ષા
બીભત્સ પ્રદર્શન પર પ્રતિબંધ મૂકતો કાનૂન	1986	સ્ત્રીને અપમાનજનક કે હલકી રીતે નિરૂપવા સામે રક્ષણ
સતી પ્રતિબંધક કાનૂન (આ કાનૂન સૌપ્રથમ 1829માં ઘડાયેલો. ત્યાર પછી તેને સંપૂર્ણ નાબૂદ કરી, નવેસરથી 1987માં ઘડવામાં આવ્યો.)	1987	વિધવા સ્ત્રીને જીવન જીવવાની સુરક્ષા
કૌટુંબિક હિંસા નિવારણ કાનૂન	2005	સ્ત્રીને ઘરેલુ હિંસા સામે રક્ષણ
કામના સ્થળે સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણી અટકાયત કાનૂન	2013	કામના સ્થળે સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણી સામે સુરક્ષાની જોગવાઈ

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ કાનૂનો ઉપરાંત પણ અન્ય રક્ષણાત્મક કાનૂનો છે, જે સ્ત્રીઓના દરજ્જાને નુકસાન કરતી ઘટનાઓ સામે રક્ષણ પૂરું પાડીને સ્ત્રી-સશક્તિકરણને વેગ આપે છે.

(3) સ્ત્રી-કલ્યાણલક્ષી કાયદા :

ભારત એ કલ્યાણ રાજ્ય છે, આ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને સ્ત્રી-કલ્યાણલક્ષી કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા. આપણે તેમાંથી કેટલાક કાનૂનોની જોગવાઈની જાણકારી મેળવીએ.

કાનૂન	વર્ષ	કાનૂનનો હેતુ
ફેક્ટરી એક્ટ	1948	સ્ત્રીઓના કામના કલાકો સુનિશ્ચિત કરવા, ઘોડિયા ઘરની વ્યવસ્થા કરવી
કામદાર રાજ્ય વીમા કાનૂન	1948	કામદાર સ્ત્રીને પ્રસૂતિના તેમજ વીમાના લાભ આપવા
બીડી અને સિગાર કામદાર કાનૂન	1966	સ્ત્રીઓની રાત્રિ રોજગારી કે નોકરી પર પ્રતિબંધની જોગવાઈ
સમાન વેતન ધારો	1976	પુરુષ સમકક્ષ વેતન આપવું
કૌટુંબિક અદાલત કાનૂન	1984	સ્ત્રીને ઝડપી ન્યાય, બાળ-કલ્યાણ માટે અદાલતની રચના
કાનૂની સેવા સહાયને લગતો કાનૂન	1987	નબળા વર્ગનાં સ્ત્રી-પુરુષને મફત કાનૂની સહાય આપવી
મહિલા રાષ્ટ્રીયપંચ કાનૂન	1990	સ્ત્રી-લક્ષી કાયદાનું અસરકારક અમલીકરણ થાય

ઉપર્યુક્ત તેમજ તદુપરાંતના સ્ત્રી-કલ્યાણલક્ષી કાયદાઓ દ્વારા સ્ત્રી-સશક્તિકરણને ગતિ આપવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સ્ત્રી-સશક્તિકરણ વિશે આપણે આ એકમમાં માહિતી મેળવી. સશક્તિકરણને લીધે સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં પરિવર્તન આવતું જોઈ શકાય છે. સમાજશાસ્ત્રમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ મહત્વની છે. જેની માહિતી હવે પછીના એકમમાં જોઈશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) સ્ત્રી-સશક્તિકરણની વ્યાખ્યા આપી, તેનું મહત્વ સમજાવો.
- (2) સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેના મુખ્ય કાર્યક્રમો આપો.
- (3) ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટેની શૈક્ષણિક અને આર્થિક ક્ષેત્રની યોજનાઓ જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સ્ત્રી-સશક્તિકરણની વિભાવના સમજાવો.
- (2) સ્ત્રી-સશક્તિકરણનાં લક્ષણો જણાવો.
- (3) ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટેની આરોગ્યલક્ષી યોજનાઓ જણાવો.
- (4) સ્ત્રીઓને રક્ષણ પૂરું પાડતા મુખ્ય કાનૂનોની નોંધ લખો.
- (5) સ્ત્રીઓના બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ભારત અને ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગ્રામીણ અને શહેરી લિંગપ્રમાણ જણાવો.
- (2) સ્ત્રી-કલ્યાણલક્ષી કાનૂનના કોઈ પાંચ નામ આપો.
- (3) સ્ત્રી-સશક્તિકરણની વ્યાખ્યા આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) ‘સશક્તિકરણ’ શબ્દનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો ?
- (2) લિંગપ્રમાણ એટલે શું ?

- (3) SEWAનું પૂરું નામ જણાવો.
 (4) ભારતમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ માટેની નીતિ ક્યારે ઘડાઈ ?
 (5) સ્ત્રીલક્ષી કાયદાઓને મુખ્યત્વે ક્યાં ત્રણ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય.
 (6) ફેક્ટરી એક્ટ ક્યારે ઘડાયો ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) 1901માં ભારતમાં જાતિપ્રમાણ કેટલું હતું ? ☐
 (અ) 954 (બ) 946 (ક) 972 (ડ) 952
- (2) સાઈકલ સહાય યોજનાનો લાભ કોને આપવામાં આવે છે ? ☐
 (અ) છોકરીઓને (બ) છોકરાઓને (ક) બંનેને (ડ) વૃદ્ધોને
- (3) 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં સૌથી વધારે બાલિકાઓનું પ્રમાણ કયા રાજ્યમાં છે ? ☐
 (અ) રાજસ્થાન (બ) મિઝોરમ (ક) તમિલનાડુ (ડ) ઉત્તરપ્રદેશ
- (4) 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં સૌથી ઓછું બાલિકાઓનું પ્રમાણ કયા રાજ્યમાં છે ? ☐
 (અ) મધ્યપ્રદેશ (બ) બિહાર (ક) છત્તીસગઢ (ડ) પંજાબ
- (5) ચિરંજીવી યોજના કયા પ્રકારની યોજના છે ? ☐
 (અ) શિક્ષણ (બ) આર્થિક
 (ક) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ (ડ) સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા
- (6) કુંવરબાઈનું મામેરું યોજના કયા વિભાગમાં સમાવિષ્ટ છે ? ☐
 (અ) સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા (બ) આર્થિક
 (ક) શિક્ષણ (ડ) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ
- (7) ગર્ભપાતનો કાનૂન ક્યારે ઘડાયો ? ☐
 (અ) 1961 (બ) 1955 (ક) 1956 (ડ) 1971
- (8) મહિલા રાષ્ટ્રીય પંચ કાનૂન ક્યારે ઘડાયો ? ☐
 (અ) 1990 (બ) 1954 (ક) 1955 (ડ) 1971
- (9) કાર્યસ્થળે સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણી અટકાયત કાનૂન ક્યારે ઘડાયો ? ☐
 (અ) 2005 (બ) 2013 (ક) 1971 (ડ) 1956

પ્રવૃત્તિ

- સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ માટેની સરકારની વિવિધ યોજનાઓ વિશેની જાણકારી મેળવો.
- તમારા રહેઠાણ વિસ્તારમાં સ્ત્રી-સશક્તિકરણ વિશે જાગૃતિ કાર્યક્રમ યોજો.
- ભારતની અગ્રગણ્ય મહિલાઓનો ચાર્ટ તૈયાર કરી, તે વિશે ટૂંકી નોંધ લખો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આગળના એકમમાં તમે સ્ત્રી-સશક્તિકરણનો અર્થ અને મહત્વ, સ્ત્રી-સશક્તિકરણના કાર્યક્રમો અને કાયદાની સમજૂતી મેળવી. હવે આ એકમમાં આપણે પરિવર્તનની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

પરિવર્તન એક પ્રક્રિયા છે. પરિવર્તન એટલે ફેરફાર. જે હોય તેનાથી કંઈક જુદું થવું એટલે પરિવર્તન. જ્યારે નોંધપાત્ર ફેરફાર દેખાય ત્યારે પરિવર્તન આવ્યું હોવાનું જણાય છે. પરિવર્તન કુદરતનો નિયમ છે. કુદરતની જેમ સમાજમાં સતત પરિવર્તન જોવા મળે છે. સાતત્ય અને પરિવર્તન એ દરેક સમાજનું લક્ષણ છે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન એ અવિરત ચાલતી ઘટના છે. પરિવર્તનની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ જોવામાં સમાજશાસ્ત્રને રસ છે. કારણ કે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ સમાજવ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ પરિણામો નિપજાવે છે એટલું જ નહિ, તે સમાજજીવનની મહત્વની બાબત હોવાથી તેની સમજૂતી મેળવવી જોઈએ.

પહેલાં લોકો જમીન પર પલાંઠીવાળી હાથ વડે જમતા તેના બદલે હવે ડાઈનિંગ ટેબલ પર ચમચી અને છરી-કાંટા વડે જમે છે તેમજ વસંતપંચમીને બદલે વેલેન્ટાઈન ડે ઉજવણીનું પ્રચલન વધ્યું છે. આ ઉદાહરણો પરિવર્તનની કઈ સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે તે તમારે જાણવું છે ? અથવા સમાજશાસ્ત્રમાં ઉપર્યુક્ત પરિવર્તન દર્શાવવા માટે કયા ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તમારે જાણવું છે ને ?

મિત્રો, તમે પશ્ચિમીકરણ, સંસ્કૃતિકરણ, વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ શબ્દોથી પરિચિત હશો; પરંતુ આ શબ્દો સમાજશાસ્ત્રમાં કઈ રીતે ઉપયોગી છે ? આ શબ્દો પરિવર્તનના સ્ત્રોત તરીકે તેમજ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાના ખ્યાલ તરીકે કેવી સમજૂતી આપે છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. કારણ કે આવી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ સમાજજીવનમાં, સામાજિક સંબંધો ઉપર તેમજ લાગણીઓની અભિવ્યક્તિમાં અગત્યની અસરો નિપજાવતી હોવાથી તેનો અભ્યાસ જરૂરી છે. તેના ભાગરૂપે અહીંયા આપણે સૌપ્રથમ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો અર્થ તેમજ પરિવર્તનના સ્ત્રોત એવી સંસ્કૃતિકરણ, વૈશ્વિકીકરણ, પશ્ચિમીકરણ અને ઉદારીકરણ જેવી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓની જાણકારી મેળવીશું.

સામાજિક પરિવર્તનનો અર્થ : સામાજિક પરિવર્તન એ અવિરત ચાલતી ઘટના છે. તે સાર્વત્રિક છે. સમાજના રચનાતંત્રમાં સતત ફેરફાર થાય છે. તેનાં પરિણામે સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. જ્યારે સામાજિક સંગઠનોનાં સ્વરૂપમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થાય ત્યારે તેને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય છે. ઉદાહરણરૂપે જ્ઞાતિસંસ્થામાં આવેલું પરિવર્તન.

સામાજિક પરિવર્તનની વ્યાખ્યા :

કિંગ્સ્લે ડેવિસ — ‘સામાજિક રચનાતંત્ર અને કાર્યોમાં આવતું પરિવર્તન એટલે સામાજિક પરિવર્તન.’ દા.ત., : સંયુક્ત કુટુંબના સ્થાને વિભક્ત કુટુંબનું પ્રચલન એ રચનાતંત્રમાં પરિવર્તન સૂચવે છે તેમજ કુટુંબનું મનોરંજનનું કાર્ય, સિનેમા, ટીવીએ લઈ લીધું જે કાર્યમાં પરિવર્તન સૂચવે છે.

સામાજિક પરિવર્તના લક્ષણો :

- (1) સામાજિક પરિવર્તન પ્રક્રિયા છે.
- (2) સામાજિક પરિવર્તન સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે.
- (3) સામાજિક પરિવર્તન સામાજિક રચનાતંત્રમાં ફેરફાર સૂચવે છે.
- (4) સામાજિક પરિવર્તન સામાજિક કાર્યોમાં ફેરફાર સૂચવે છે.
- (5) સામાજિક પરિવર્તન સ્વયંજનિત તેમજ આયોજિત પ્રક્રિયા સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન

ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તનને સમજવા માટે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. વિવિધ પરિબલોની અસરને કારણે આધુનિક સમયમાં પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં અનેકવિધ સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો આવ્યાં છે.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો અર્થ અને વ્યાખ્યા :

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન એક વિશાળ અર્થ ધરાવતી વિભાવના છે. તેમાં સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ તમામ બાબતો જેવી કે કલા, વિજ્ઞાન, યંત્રવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષા, સાહિત્ય વગેરે તેમજ સામાજિક સંગઠનતંત્રનાં સ્વરૂપો, રચના અને કાર્યોમાં આવતા પરિવર્તનનો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ વિશાળ છે. સંસ્કૃતિના ભૌતિક અને અભૌતિક પાસામાં આવતું પરિવર્તન સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન છે. સંસ્કૃતિના ભૌતિક પાસામાં ફર્નિચર, યંત્રો, મકાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાચા મકાનના બદલે પાકું આધુનિક મકાન, સંપર્ક માટે ટેલિફોનને બદલે સેલફોનનો ઉપયોગ વગેરે સંસ્કૃતિના ભૌતિક પાસામાં આવેલું પરિવર્તન છે. તે જ રીતે સંસ્કૃતિના અભૌતિક પાસામાં ચિત્રકલા, નૃત્યકલા, જ્ઞાન, ભાષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આધુનિક ચિત્રકલા અને લખવા-બોલવામાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ એ સંસ્કૃતિના અભૌતિક પાસામાં આવતું પરિવર્તન ગણાય.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમાં નવી અને જૂની સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ થાય છે. જે મોટે ભાગે નવશોધ અને પ્રસરણ દ્વારા થતું હોય છે. જ્યારે એક સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો બીજી સંસ્કૃતિ કે સામાજિક માળખામાં ઉમેરતાં તે સમાજ માટે નવી સંસ્કૃતિ બની જાય છે. ઉદાહરણરૂપે ભારતે બંધારણમાં લોકશાહીનું ધ્યેય સ્વીકારતાં રાજાશાહીને બદલે દેશમાં લોકશાહી સંસ્કૃતિ પ્રસરી અને મજબૂત બની છે.

કલા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોમાં આવતું પરિવર્તન એટલે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન. આમાં સામાજિક સંગઠનના સ્વરૂપ, નિયમોમાં થતા પરિવર્તનનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ રીતે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન સામાજિક પરિવર્તન કરતાં વિશાળ ખ્યાલ છે. એટલે કે બધાં જ સામાજિક પરિવર્તનો સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો કહી શકાય. દા.ત., મૂલ્યોમાં આવેલું પરિવર્તન.

મેકાઈવર અને પેજ : “સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમાં ધર્મ, સાહિત્ય, કળા વગેરેમાં થતાં પરિવર્તનોનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક પરિવર્તન સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનથી વધારે ગતિશીલ હોય છે. કારણ કે સામાજિક સંબંધોમાં જેટલી ઝડપે પરિવર્તન આવે છે, તેટલી ઝડપથી કલા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, પરંપરા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં આવતું નથી.” દા.ત., માતાપિતા અને સંતાન વચ્ચેના સંબંધોમાં આવેલું પરિવર્તન.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન પરસ્પર અસર પહોંચાડે છે. બંનેની સમાજ પર અસર પડે છે. દા.ત., જૂથ જીવન અને સંબંધોમાં પરિવર્તન આવે તો સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો, મૂલ્યો, માન્યતાઓને અસર પહોંચાડે છે. એવી જ રીતે સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ બદલાતાં સમાજજીવન બદલાય છે. આમ, એકબીજા પર અસર કરે છે. દા.ત., સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનથી ગ્રામીણ જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

કેટલીકવાર સામાજિક તંત્રને કોઈ પણ ફેરફાર પહોંચાડ્યા વિના સાંસ્કૃતિક તંત્રમાં ફેરફારો થતા હોય છે. દા.ત., ભાષામાં ઉચ્ચારણ કે ધ્વનિ સંબંધિત પરિવર્તન, સંગીત શૈલીમાં થતાં પરિવર્તન સંસ્કૃતિમાં આવતાં પરિવર્તનો છે; પરંતુ તેની સમાજ પર કોઈ નોંધપાત્ર અસર થતી નથી. આમ, સમાજશાસ્ત્રને એવા સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમાં રસ છે કે જે સામાજિક સંગઠનોમાંથી નીપજતાં હોય અને સામાજિક સંગઠનને અસર કરતાં હોય. સામાજિક પરિવર્તન અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન વચ્ચે પાતળી ભેદરેખા હોવાથી તે કયું પરિવર્તન છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય છે.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનના લક્ષણો :

(1) સંસ્કૃતિના કોઈ પણ ભાગમાં આવતું પરિવર્તન :

સંસ્કૃતિનાં કોઈ પણ તત્ત્વો કે ભાગમાં આવતું પરિવર્તન એ સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન તરીકે ઓળખાવી શકાય. દા.ત., હેન્ડલુમને બદલે પાવરલુમનો ઉપયોગ, નવરાત્રીનું બદલાયેલ સ્વરૂપ.

(2) સમાજની સાધનાત્મક વ્યવસ્થામાં થતું પરિવર્તન :

સમાજ પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટેનાં સાધનો વિકસાવે છે. જેમાં યંત્રો, વાહનો, મકાનો, પુસ્તકો, વાસણો, ફર્નિચર વગેરે મુખ્ય સગવડનાં સાધનોમાં આવતું પરિવર્તન એટલે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન. દા.ત., બેસવા માટે સોફાસેટ, જમવા માટે ડાઈનિંગ ટેબલનો ઉપયોગ.

(3) સમાજની ધોરણાત્મક વ્યવસ્થામાં થતું પરિવર્તન :

સામાજિક સંબંધોની વ્યવસ્થા ટકાવવા સમાજ ધોરણોની વ્યવસ્થા રચે છે, જે સંસ્કૃતિનો ભાગ છે. તેથી જ ધોરણાત્મક વ્યવસ્થામાં થતા પરિવર્તનને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન કહેવામાં આવે છે. દા.ત., લગ્ન અંગેના કાયદામાં બદલાવ, સ્ત્રીઓને અધિકાર આપતા કાયદા, રાજાશાહીમાંથી લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા.

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો અર્થ જોયા બાદ આપણે હવે પરિવર્તનની સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ જોઈશું.

સંસ્કૃતિકરણ

ધોરણ-11માં સ્તરરચનાના એકમમાં જોઈ ગયા કે પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ બંધ પ્રકારની સ્તરરચના હતી એટલે કે વ્યક્તિનો સામાજિક દરજ્જો તે જે જ્ઞાતિમાં જન્મે છે તેના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનભર તે જ્ઞાતિનું સભ્યપદ અને દરજ્જો જાળવી રાખે છે. જ્યારે વર્ગ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ તેના જીવનકાળ દરમિયાન શિક્ષણ, તાલીમ કે અન્ય કોઈ રીતે દરજ્જો બદલી શકે છે. ટૂંકમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં દરજ્જા વિષયક પરિવર્તન શક્ય નથી તેવું સમાજશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા; પરંતુ ભારતના જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી પ્રો. એમ. એન. શ્રીનિવાસે પોતાના અભ્યાસ દ્વારા દર્શાવ્યું કે જ્ઞાતિ જેવી પ્રમાણમાં બંધ પ્રકારની સ્તરરચનામાં પરિવર્તન શક્ય છે. આ સંદર્ભમાં તેમણે સંસ્કૃતિકરણ જેવી સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

સંસ્કૃતિકરણ એ પરિવર્તનનો આંતરિક સ્ત્રોત છે. સંસ્કૃતિકરણે ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તન લાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. સંસ્કૃતિકરણ એ એક એવી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા છે, જે ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં વસતા હિન્દુઓમાં વ્યાપક રૂપમાં જોવા મળે છે. ઉપરાંત આદિવાસી સમૂહમાં પણ સક્રિય રીતે ચાલી રહી છે.

સંસ્કૃતિકરણનો અર્થ

સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા અતિ પ્રાચીન હોવા છતાં ‘સંસ્કૃતિકરણ’ શબ્દ અને ખ્યાલ સૌપ્રથમ એમ. એન. શ્રીનિવાસે આપ્યો છે. તેમણે “Religion and Society among the Coorg” પુસ્તકમાં જ્ઞાતિના પરિવર્તનને સમજાવવા માટે બ્રાહ્મણીકરણ શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. તે પછી ડેવિડ પોકોક અને અન્ય માનવશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે નિમ્નજ્ઞાતિ માટે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય જ્ઞાતિ પણ મોડેલ બને છે. તેથી શ્રીનિવાસે બ્રાહ્મણીકરણને બદલે સંસ્કૃતિકરણ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો.

સંસ્કૃતિકરણના અર્થમાં માત્ર સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરે છે તેવું નથી; પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે પ્રકારના વિચારો, માન્યતા વ્યક્ત થતી હતી જે ઉપલી જ્ઞાતિ અપનાવતી, તેનું અનુકરણ નિમ્ન જ્ઞાતિ કરતી માટે સંસ્કૃતિકરણ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે.

સંસ્કૃતિકરણની વ્યાખ્યા :

એમ. એન. શ્રીનિવાસ — “સંસ્કૃતિકરણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં નિમ્ન હિંદુ જ્ઞાતિ, આદિવાસી કે અન્ય સમૂહો તેમનાથી ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ કે દ્વિજ જ્ઞાતિના રિવાજો, વિધિવિધાન, વિચારણસરણી અને જીવનશૈલીનું અનુકરણ કરે છે. આમ કરીને તેઓ પોતાનો પરંપરાગત સામાજિક દરજ્જો જ્ઞાતિના કોટિકમમાં ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરે છે.”

સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયાનાં પાસાં

એમ. એન. શ્રીનિવાસે પોતાના પુસ્તક “Social Change in Modern India” (આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન)માં સંસ્કૃતિકરણની વિગતે ચર્ચા કરી છે. તેના આધારે આ સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાનાં કેટલાંક પાસાંઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ :

- (1) સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા સમૂહલક્ષી છે એટલે કે આ પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ નહિ; પરંતુ સમગ્ર જ્ઞાતિસમૂહ ઊભી ગતિશીલતા પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે માટે તે જ્ઞાતિ પોતાનો દાવો પણ આગળ ધરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો સંસ્કૃતિકરણ થાય એટલે જ્ઞાતિસમૂહને આપોઆપ ઊંચો દરજ્જો પ્રાપ્ત થતો નથી, તે માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો પડે છે.
- (2) સંસ્કૃતિકરણથી જે ગતિશીલતા કે પરિવર્તન આવે છે તેનાથી જ્ઞાતિના કોટિકમમાં સ્થાનફેર કે દરજ્જામાં પરિવર્તન આવે છે; પરંતુ માળખાગત પરિવર્તન આવતું નથી. એટલે કે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા પાયામાંથી બદલાઈ જતી નથી. એ રીતે પરિવર્તન સામાજિક પ્રક્રિયા છે.

- (3) સંસ્કૃતિકરણથી આર્થિક ઉન્નતિ થાય એવી કોઈ ખાતરી નથી એટલું જ નહિ, આર્થિક અને રાજનૈતિક રીતે આગળ હોય; પરંતુ સાંસ્કૃતિક દરજ્જો ઊંચો ન હોય તેવા લોકો સંસ્કૃતિકરણથી દરજ્જો ઊંચો લાવતા.
- (4) સંસ્કૃતિકરણના ખ્યાલમાં સ્થાનિક પ્રભાવી જ્ઞાતિની ભૂમિકા મહત્વની છે, જે આપણે આગળ જોઈશું.
- (5) સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા માત્ર હિંદુ જ્ઞાતિઓમાં જોવા મળે છે તેવું નથી, ઉપલી જ્ઞાતિઓનું અનુકરણ કરી આદિવાસીસમૂહો પણ જ્ઞાતિનો દરજ્જો મેળવવાનો દાવો કરે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં ‘ભીલ’ અને મધ્ય ભારતમાં ‘ગોન્ડ’, ‘હો’, ‘ઉરાવ’ તેનાં ઉદાહરણો છે. આ સંદર્ભમાં સંસ્કૃતિકરણ સમૂહો અને સમુદાયો માટે ઊભી ગતિશીલતાની તેમજ પરિવર્તનની સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા છે.
- (6) સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન સંઘર્ષ અને વિરોધ પણ જોવા મળ્યા છે. શ્રીનિવાસ જણાવે છે, કે એવાં ઉદાહરણ બને છે કે જ્યારે અનુકરણ કરતી જ્ઞાતિઓમાં આવેલાં પરિવર્તનોનો ઉપલી જ્ઞાતિઓ વિરોધ કરે છે અને સાથે સાથે નિમ્ન જ્ઞાતિના દાવાનો અસ્વીકાર કરે છે. આમ કરવા જતાં જ્ઞાતિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ પણ જોવા મળે છે.
- (7) કેટલીક નિમ્ન જ્ઞાતિઓ ઉપલી જ્ઞાતિનું નામ અને અટક સ્વીકારી ઉચ્ચ સ્થાન માટે દાવો કરે છે. આ માટે 1931ની સેન્સસમાં પોતાની જ્ઞાતિની નોંધણી ઉચ્ચ જ્ઞાતિના નામે કરાવી હતી. આ પ્રક્રિયાને પણ શ્રીનિવાસ સંસ્કૃતિકરણ કહે છે.
- (8) સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા દ્વિમાર્ગી છે એટલે કે એક તરફ નિમ્ન જ્ઞાતિઓને તેનાથી ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિનો દરજ્જો અપાવી ગતિશીલતા સર્જે છે; પરંતુ બીજી તરફ આમ કરવા જતાં પોતાની જ્ઞાતિની કેટલીક સારી બાબતોનો ત્યાગ કરે છે.

સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા અને પ્રભાવી જ્ઞાતિ

સંસ્કૃતિકરણના ખ્યાલમાં સ્થાનિક પ્રભાવી જ્ઞાતિની ભૂમિકા મહત્વની છે. જીવનશૈલીનું અનુકરણ કરવામાં બ્રાહ્મણો ઉપરાંત અન્ય જ્ઞાતિઓને પણ અનુસરવામાં આવે છે. તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે શ્રીનિવાસે 1955માં “The Social System of a Mysore Village”માં સૌપ્રથમ પ્રભાવી જ્ઞાતિનો ખ્યાલ લાગુ કર્યો. તેમના મતે પ્રભાવી જ્ઞાતિ ગ્રામીણ સામાજિક જીવનને સમજવા તેમજ સંસ્કૃતિકરણની પેટર્ન જોવામાં ઉપયોગી છે.

જ્ઞાતિને પ્રભાવી માનવા માટે શ્રીનિવાસે કેટલાક માપદંડોની રજૂઆત કરી છે :

- (1) સ્થાનિક વિસ્તારની નોંધપાત્ર જમીનમાલિકી એ જ્ઞાતિ પાસે હોવી આવશ્યક છે.
- (2) સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ એ વિસ્તારમાં નોંધપાત્ર વસ્તી હોવી જોઈએ.
- (3) ઉચ્ચ પારંપરિક દરજ્જો ઉપરાંત શિક્ષણનું પ્રમાણ, વહીવટીતંત્રમાં નોકરીઓ, આવકના શહેરી સ્ત્રોત પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓને ગ્રામવિસ્તારોમાં સત્તા-પ્રતિષ્ઠા આપી પ્રભાવી બનાવે છે. આ માપદંડોને આધારે જોઈએ તો ગુજરાતમાં સ્થાનિક રીતે કેટલાક વિસ્તારમાં ક્ષત્રિય અને પાટીદારો પ્રભાવી જ્ઞાતિનો દરજ્જો ધરાવે છે.

સમીક્ષા-મર્યાદા

સંસ્કૃતિકરણના ખ્યાલની અનેક સ્તરો પર ટીકા થઈ છે જેમ કે,

- (1) સંસ્કૃતિકરણથી કેટલાક લોકો અસમાનતા પર આધારિત સામાજિક રચનાતંત્રમાં પોતાનું સ્થાન સુધારી લે છે; પરંતુ એનાથી સમાજમાં પ્રસરેલી અસમાનતા-ભેદભાવ નાબૂદ થતો નથી તે નોંધવું રહ્યું.
- (2) ઉચ્ચ જ્ઞાતિની જીવનશૈલી ઊંચી હોય છે અને નિમ્ન જ્ઞાતિની નિમ્ન એવું સાબિત થાય છે એટલું જ નહિ, ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોની જીવનશૈલી ઈચ્છનીય અને અનુકરણીય છે તેવું દર્શાવે છે.
- (3) સંસ્કૃતિકરણથી મહિલાઓના દરજ્જામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું નથી.

પશ્ચિમીકરણ

પશ્ચિમીકરણની પ્રક્રિયા યુરોપિયન પ્રજાના સંપર્કથી શરૂ થઈ હતી. જોકે બ્રિટિશરોએ 150 વર્ષ શાસન કર્યું હોવાથી તેમની અસર વધુ થઈ છે. પશ્ચિમીકરણ પરિવર્તન માટેની મહત્વની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા છે.

પશ્ચિમીકરણના અનેક અર્થ કરવામાં આવે છે. તેમાં ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે :

- (1) યંત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાન
- (2) સંસ્થાઓ, વિચારસરણી, મૂલ્યો
- (3) ચીજવસ્તુ, ભાષા વગેરે

‘આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન’ પુસ્તકમાં એમ. એન. શ્રીનિવાસના પશ્ચિમીકરણ ખ્યાલને વિગતે સમજાવ્યો છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે “પશ્ચિમીકરણ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં ભારતમાં દોઢસો વર્ષના બ્રિટિશરાજને કારણે ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં વિવિધ સ્તરે પરિવર્તનો આવ્યાં છે, જેમ કે યાંત્રિકી, સંસ્થાકીય, વૈચારિક અને મૂલ્ય સંબંધિત વગેરે”

પશ્ચિમીકરણ એક વ્યાપક સંકુલ અને ઘણા સ્તરવાળો ખ્યાલ છે. તેને એક છેડે પશ્ચિમી ટેકનોલોજીથી માંડી બીજે છેડે આધુનિક વિજ્ઞાન અને આધુનિક ઇતિહાસ લેખનનું વિશાળ ક્ષેત્ર આવરી લેવામાં આવ્યું છે. અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે સંસ્કૃતિકરણ અને પશ્ચિમીકરણ એ ભારતમાં માળખાકીય પરિવર્તનો કરતાં સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પરિવર્તનો સમજાવવા માટેના ખ્યાલ છે.

નવાં મૂલ્યો, આદર્શો અને સંસ્થાઓ દ્વારા જે ફેરફાર આવ્યા તેને આપણે પશ્ચિમીકરણ કહી શકીએ એટલે કે પશ્ચિમની વિચારસરણીના માનવતાવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, ઉદારમતવાદી, સમાનતાવાદી મૂલ્યોનો અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન ભારતમાં પ્રવેશ થતા ભારતીય સમાજજીવનનાં વિભિન્ન ક્ષેત્રમાં જે પરિવર્તન આવ્યાં તે સૂચવતી પ્રક્રિયા.

પશ્ચિમીકરણનાં પાસાં

એમ. એન. શ્રીનિવાસે અનેક ઉદાહરણ દ્વારા ભારત પર પશ્ચિમીકરણની અસરો નીચે દર્શાવેલ પાસાંઓ દ્વારા સમજાવેલ છે :

- (1) બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતમાં ખાસ કરીને કૃષિ ક્ષેત્રે કેટલાક કાયદા અને વહીવટી તંત્રનો અમલ કરવાથી વ્યાપક પરિવર્તનો આવ્યાં. અઢારમી સદીનાં અંતિમ વર્ષોમાં જમીનદારી, રૈયતવારી જેવી વ્યવસ્થાઓ જમીનમાલિકી અને મહેસૂલ ઉઘરાવવાના મુદ્દે દાખલ કરવામાં આવી. પરિણામે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નવા ભૂમિ સંબંધો સ્થપાયા.
- (2) બ્રિટિશરોએ સમાજવ્યવસ્થાની જાળવણી માટે નવા કાયદા, કાનૂન અને ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થા ઊભી કરી, લશ્કર અને પોલીસદળની નવેસરથી રચના કરી. જેથી સમાજમાં મોટો બદલાવ આવ્યો.
- (3) બ્રિટિશરોએ ભારતમાં પશ્ચિમી શિક્ષણવ્યવસ્થા દાખલ કરી, જેથી શિક્ષણ બધા માટે ખુલ્લું થયું અને બધાને તક મળી. સમય જતા આ શિક્ષણવ્યવસ્થાએ ગ્રામ્ય વિસ્તારો સુધી નવા વિચારો અને મૂલ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો.
- (4) બ્રિટિશરોએ ભારતમાં છાપખાનાંની શરૂઆત કરી તેના પગલે પગલે અખબાર, પુસ્તકો, સામયિકોનું પ્રકાશન શરૂ થયું અને વિસ્તર્યું. સમાજમાં વિવિધ વર્ગો અને સમૂહોમાંથી વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે છાપખાનાંએ આધુનિક સગવડો ઊભી કરી તેને કારણે વૈશ્વિક સ્તરના નવા વિચારો, મૂલ્યો પ્રચારમાં આવ્યા.
- (5) પશ્ચિમીકરણની એક મહત્વની અસરને શ્રીનિવાસ ‘માનવતાવાદ’ના સંદર્ભમાં તપાસે છે. જ્ઞાતિ, આર્થિક પરિસ્થિતિ, ધર્મ, ઉંમર અને જાતિના ભેદભાવ વગર સૌને માટે કલ્યાણનો આદર્શ અને તેની સાથે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાના પશ્ચિમી ખ્યાલોએ ભારતમાં માનવતાવાદી વાતાવરણ સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. આની અસર રૂપે ભારતમાં ઘણી સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ.
- (6) પશ્ચિમીકરણની અસર રૂપે ભારતમાં વિકસેલ વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોને કારણે તેમજ શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે એક નવો મધ્યમ વર્ગ ઉદ્ભવ્યો. બ્રિટિશ સરકારે શરૂ કરેલા વહીવટી તંત્રમાં શરૂઆતમાં નોકરીએ રહેલો નાનો શિક્ષિત વર્ગ સમય જતા આધુનિક ભારતમાં અસરકારક મધ્યમવર્ગ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો. આ વર્ગમાં વકીલો, ડોક્ટરો, અધ્યાપકો, સાહિત્યકારો તેમજ કલાકારોને સમાવતો બુદ્ધિજીવી વર્ગ પણ વિકસ્યો. આ નવા વર્ગની અસરરૂપે દેશમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક તત્વોનો સ્વીકાર થયો અને શહેરોમાં આધુનિકતા વિકસી.

(7) બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઊભી થયેલી પશ્ચિમની લોકશાહી, ઉદારતાવાદ અને રાષ્ટ્રીયતાથી પ્રેરાઈને દેશ નેતાઓએ લોકોને સંગઠિત કરવાનું શરૂ કર્યું. આઝાદીની લડતનાં વર્ષોમાં લોકશાહી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ એટલા વિકસ્યા કે સ્વતંત્ર ભારતમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાને લોકોએ સ્વીકારી તે પશ્ચિમીકરણની અસર છે તેમ કહી શકાય.

વૈશ્વિકીકરણ

21મી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તનની ચર્ચા વૈશ્વિકીકરણ-ઉદારીકરણના સંદર્ભ વગર અધૂરી ગણાય. આમ તો વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા ભારત માટે નવી નથી; પરંતુ 20મી સદીના છેલ્લા દશકામાં સમગ્ર વિશ્વમાં ત્રણ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ. આ ત્રણેય પ્રક્રિયાઓએ દેશની અર્થવ્યવસ્થા પર તેમજ સમાજ અને સંસ્કૃતિ પર અસર કરી છે. આ પ્રક્રિયાને લીધે ખૂબ ઝડપથી “વિશ્વ એક સમાજ અને એક આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર બની જશે” એવો ભય ઊભો થયો હોવાથી સમાજશાસ્ત્રીઓ અને માનવશાસ્ત્રીઓને આ બંને પ્રક્રિયાના અભ્યાસમાં રસ જાગ્યો છે. પરિવર્તનની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા તરીકે હવે આપણે વૈશ્વિકરણ, ઉદારીકરણના ખ્યાલની સમજૂતી મેળવીશું.

वैश्विकीकरण

વૈશ્વિકીકરણ એ જટિલ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રક્રિયા છે, જે વિશ્વના તમામ દેશોમાં જોવા મળે છે. સમાજવૈજ્ઞાનિકોની દ્રષ્ટિએ વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા સમય અને ભૌતિક અંતર ઘટાડી રાષ્ટ્ર અને રાજ્યને નજીક લાવી દે છે અને વિશ્વ એક ગામ બને છે તો સંચારક્રાંતિ અને યંત્રવૈજ્ઞાનિક સ્ત્રોતોએ આ પ્રક્રિયાને ગતિ આપી છે.

વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ

વૈશ્વિકીકરણનો સીધો અર્થ એ થાય છે કે સમગ્ર જગતના દેશો વૈશ્વિક સ્તરે વિચારણા કરે. એટલે કે કોઈ પણ દેશ પોતાના રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજ કે સંસ્કૃતિ વિશે અલગ રીતે ન વિચારતા સમગ્ર જગતના સંદર્ભમાં જ વિચારે.

સામાજિક દ્રષ્ટિકોણથી જોઈએ તો ઈતિહાસમાં પહેલી વાર એવી ઘટના બની છે કે સ્થાનિક અને વૈશ્વિક સમાજના લોકો એક તાંતણે બંધાઈ ગયા છે. આ માટે વિવિધ પ્રક્રિયાઓ દુનિયાભરના લોકોના સામાજિક સંબંધો પર ઘણી મોટી અસર નિપજાવે છે અને તેમને નજીક લાવે છે, જેને સમાજશાસ્ત્રીઓ વૈશ્વિકીકરણ તરીકે જાણે છે.

વૈશ્વિકીકરણની વ્યાખ્યા :

ગીડેન્સ - “વિભિન્ન લોકો અને દુનિયાનાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોની વચ્ચે વધતી જતી પારસ્પરિકતા જ વૈશ્વિકીકરણ છે. આ પારસ્પરિકતા સામાજિક અને આર્થિક સંબંધોમાં થાય છે. આમાં સમય અને સ્થાન મળી જાય છે.”

યોગેન્દ્ર સિંઘ – “ભારતીય સમાજમાં 1990ના દાયકા પછી ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું છે. વૈશ્વિકીકરણને કારણે સામાજિક સ્તરીકરણનું સ્વરૂપ બદલાયું છે. સાથે સાથે સામાજિક પરિવર્તનની ગતિમાં બદલાવ આવ્યો છે. ઉપરાંત વસ્તીવિષયક પરિવર્તન અને નગરીકરણ તથા ઔદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા તીવ્ર બની છે.”

માલ્કમ વોટર્સ – “વૈશ્વિકીકરણ એક પ્રક્રિયા છે. જેમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા પર જે ભૌગોલિક દબાણ હોય છે તે પાછળ હટી જાય છે અને લોકો પણ સમજે છે કે ભૌગોલિક સીમાઓ અર્થ વગરની કે બેમતલબ હોય છે.”

વૈશ્વિકીકરણની લાક્ષણિકતાઓ :

વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા એ જટિલ પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા અંતર્ગત આધુનિકીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, મૂડીવાદનો સમાવેશ થાય છે. સંચાર ક્રાંતિ એ તેના પ્રસરણમાં સહાય કરી છે. વૈશ્વિકીકરણ નીચે મુજબની લાક્ષણિકતાઓ દ્વારા વધારે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

(1) જટિલ પ્રક્રિયા છે :

વૈશ્વિકીકરણ એ જટિલ પ્રક્રિયા એટલા માટે છે કે તેની સાથે ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. તેથી પરસ્પર અસરો થતી હોવાથી તે જટિલ અને અઘરું બને છે. બીજું વૈશ્વિકીકરણ કારણ અને પરિણામ બંને રીતે અસર કરે છે. આમ, તે ખૂબ જટિલ પ્રક્રિયા છે તેમ કહી શકાય.

(2) બહુવિધ પાસાં ધરાવતી પ્રક્રિયા છે :

વૈશ્વિકીકરણ આર્થિક, રાજનૈતિક, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક જેવાં અનેક બહુવિધ પાસાં ધરાવતી પ્રક્રિયા છે. જોકે સમાજશાસ્ત્રને વૈશ્વિકીકરણના માત્ર સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પાસાં અને પરિણામોના અભ્યાસમાં જ રસ છે.

(3) નવશોધ અને પ્રસરણ સૂચવતી પ્રક્રિયા :

આ પ્રક્રિયા દ્વારા નવા ઉદ્યોગો, નવા યંત્રવિજ્ઞાન અને નવી શોધને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. તો સાથે દુનિયાભરમાં તેના પ્રસરણને ગતિ મળી છે. દા.ત., ઈન્ટરનેટ અને સેવા ઉદ્યોગ.

(4) નાગરિક અધિકારો અને માનવતાની ચેતના જગાવતી પ્રક્રિયા છે :

વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાને લીધે દુનિયામાંથી ગરીબી નાબૂદ કરી શિક્ષણ, આરોગ્ય માટેનાં દબાણ ઊભા કર્યા છે. માહિતી અધિકારનો કાયદો, ફૂડ ફોર ઓલ જેવા કાયદા બન્યા છે. ઉપરાંત પર્યાવરણના પરિવર્તનને લીધે આવતી કુદરતી આપત્તિમાંથી ઉગારવા અને મદદ કરવાની ભાવના જગાવે છે.

(5) વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ :

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે આ પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપે વિશ્વ એક ગામડું બનતાં એક નવી સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવશે જેમાં કુટુંબ, લગ્ન-મનોરંજન, કલા-સાહિત્ય જેવી બાબતોને અસર થઈ છે. દા.ત., સમગ્ર વિશ્વમાં થતી વેલેન્ટાઈન ડે ની ઉજવણી.

(6) સંસ્કૃતિનું સમન્વયીકરણ :

વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાના પરિણામે સંચારવ્યવહાર, પર્યટન, સ્થળાંતર, સંદેશાવ્યહાર વગેરે જેવી પ્રક્રિયાઓ આજે એટલી ઝડપી બની ગઈ છે કે દુનિયાની સંસ્કૃતિઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવતા એકબીજા સાથે એકરૂપ બનતી જાય છે. દા.ત., ભાંગડા, પોપ અને ફ્યુઝન મ્યુઝિક.

(7) વિનિમયનું સાધન ચલણ :

વૈશ્વિકીકરણને કારણે વિનિમયના સાધન તરીકે વસ્તુ-વિનિમયને બદલે દુનિયામાં એક સમાન ચલણનો ખ્યાલ પ્રવર્તે છે. દા.ત., અમેરિકન ડોલર.

(8) બજારોનું પ્રભુત્વ :

આજે વ્યાપાર-ધંધામાં બજારનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી ગયું છે. આજે વૈશ્વિક સ્તરે અર્થવ્યવસ્થાનું એક જાળું બની ગયું છે. જેના પરિણામે વસ્તુઓના વપરાશની પદ્ધતિઓ સમગ્ર વિશ્વમાં લગભગ સમાન બની ગઈ છે. દા.ત., નુડલ્સ અને પીટ્ઝા.

(9) નવાં સામાજિક આંદોલનો :

યોગેન્દ્ર સીંઘના મતે આજે ત્રીજા વિશ્વમાં અને ખાસ કરીને ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણના પરિણામે જે પરિવર્તન આવ્યાં છે તેણે ઘણાં નવાં આંદોલનોને જન્મ આપ્યો છે. જેમ કે સ્ત્રીઓનાં આંદોલન, માનવ અધિકાર અંગેનાં આંદોલન વગેરે.

ટૂંકમાં, વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા એ વૈશ્વિક સ્તરે રાષ્ટ્ર રાજ્યને નિકટ લાવી આધુનિકીકરણ અને અનુઆધુનિકીકરણને વેગ આપી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય સંબંધ બાંધ્યો છે.

ઉદારીકરણ

દેશ આઝાદ થયા બાદ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા અને બજારને કાયદા દ્વારા વૈશ્વિક સ્પર્ધાથી સુરક્ષિત રાખ્યાં હતાં. ઉપરાંત પ્રજા કલ્યાણ માટે સરકારે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ તેવો આદર્શ તેમજ બંધારણમાં સામાજિક ન્યાય પર ભાર મૂક્યો હોવાથી તે મુજબ નીતિ નિર્ણયો લેવાયા હતા.

પરંતુ વર્ષ 1991ની શરૂઆતના ભાગમાં અર્થતંત્રમાં વિદેશી હૂંડિયામણનું અનામત ભંડોળ ઘટી રહ્યું હતું. આર્થિક સ્થિતિ કટોકટીભરી હતી. જેથી સરકારે દેશના અર્થતંત્રમાં ફરી નવસંચાર કરવાના ભાગ રૂપે આર્થિક નીતિ જાહેર કરી. જેમાં વિદેશ વ્યાપારના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લગભગ મુક્ત કહી શકાય તેવી વ્યાપાર નીતિને પ્રોત્સાહન આપ્યું. લાંબા ગાળાની આયાત-નિકાસ નીતિ અન્વયે આયાત-જકાત-પ્રમાણ જેવા પ્રતિબંધો હળવા કર્યા, જેને ઉદારીકરણ કહી શકાય.

ઉદારીકરણનો અર્થ

ઉદારીકરણની નીતિ એટલે ખાનગીકરણની નીતિ. સરકાર દ્વારા ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે વધુમાં વધુ પરવાના, મૂડીરોકાણ અને નફાની પ્રાપ્તિ માટે ખાનગી ક્ષેત્ર માટે અનુકૂળતા કરી આપવાનો સમાવેશ તેમાં થાય છે. ટૂંકમાં સરકારની ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને વિકાસ અંગેની હસ્તક્ષેપ વગરની નીતિ એટલે ઉદારીકરણ. ઉદારીકરણ એ વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાની પૂર્વશરતરૂપે છે અને ઉદારીકરણ માટે ખાનગીકરણ અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે.

ઉદારીકરણની વ્યાખ્યા :

ઉદારીકરણ એટલે વૈશ્વિકીકરણના ભાગ રૂપે વૈશ્વિક બજાર દેશની અર્થવ્યવસ્થા માટે લાભકારી બને તેને અનુરૂપ વ્યાપાર-ઉદ્યોગને નિયમન કરતા નિયમો અને આર્થિક નિયંત્રણોને ઉદાર બનાવવા. દા.ત., વિવિધ ક્ષેત્રમાં સીધા વિદેશી રોકાણને પરવાનગી આપવી.

ઉદારીકરણના લાભો :

- વિદેશી રોકાણ વધ્યું, બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ ભારતની કંપની સાથે ભાગીદારી કરી જેથી અદ્યતન ટેકનોલોજીનો લાભ મળ્યો અને ઉત્પાદન વધ્યું.
- ગ્રાહકોને વાજબી કિંમતે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ મળતી થઈ.
- ખાનગીકરણ અને મુક્ત સ્પર્ધાને લીધે ઉત્પાદકો વાજબી કિંમતે સારી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓનું વેચાણ કરવા લાગ્યા.
- દરેક ક્ષેત્રે સ્પર્ધા થઈ, પરિણામે વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ટકવા મેનેજમેન્ટ ટેકનિક અને શ્રમિકોનાં કૌશલ્યો માટે તાલીમ અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ વધ્યું.
- ધિરાણ પરના વ્યાજનો દર ઘટવાથી ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થયો.
- ઉદારીકરણને લીધે ટીવી ચેનલ, મોબાઈલ, ઇન્ટરનેટ કંપનીઓ અને ઓનલાઈન શોપિંગને પ્રોત્સાહન મળ્યું.
- ઉદારીકરણે ઉપભોક્તાવાદને પ્રોત્સાહિત કર્યો, બજારો નિર્ણાયક બની ગયા છે.
- ઉદારીકરણથી લોકોની જીવનશૈલીમાં અને વપરાશની વસ્તુમાં ખૂબ મોટો બદલાવ આવ્યો છે.
- ઉદારીકરણને લીધે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાનમાં ગતિ આવી છે.

ઉદારીકરણના ગેરલાભો :

ઉદારીકરણના ગેરલાભો નીચે મુજબ છે :

- ખાનગીકરણ અને ઉદારીકરણના અમલ પછી રોજગારીની તકોમાં ઘટાડો થયો છે અને બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધ્યું છે.
- કૃષિ ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વૃદ્ધિનો દર ઘટ્યો છે. બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીના બી. ટી. બિયારણો, રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓએ જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટાડી પ્રદૂષણ વધાર્યું છે.
- વિકસીત દેશો ઉદારીકરણનાં નામે પ્રદૂષણ વધારતા ઉદ્યોગો ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં ઊભા કરી પર્યાવરણમાં અસંતુલન ઊભું કરે છે.
- વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનની શરતોનું પાલન કરવાથી આયાત-જકાતો મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડી આયાત પ્રમાણ ઉદાર બનાવ્યા તેથી નિકાસ વૃદ્ધિ ધીમી થઈ ગઈ.
- બહુરાષ્ટ્રીય કંપની ભારતમાં સસ્તી જમીન મેળવી ઓછું વેતન ચૂકવી મોટો નફો કમાઈ પોતાના દેશમાં મોકલે છે. આ રીતે આવકનું બહિર્ગમન જોવા મળે છે.
- બેન્કિંગ ક્ષેત્રના સુધારા દ્વારા રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (R. B. I.) એ થાપણો અને નાની બચત યોજનાના